

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

GÜLXANİ VAQİF qızı ŞÜKÜROVA (PƏNAH)

**KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ ELMİ
NƏZƏRİ, TARİXİ PROBLEMLƏRİNİN
KOMPLEKS TƏDQIQI
(CƏFƏR XƏNDANIN YARADICILIĞI ƏSASINDA)**

5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ-2018

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Qara Mustafa oğlu NAMAZOV
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Nizaməddin Şəmsəddin oğlu ŞƏMSİZADƏ
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əlizadə Bayram oğlu ƏSGƏRLİ
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Jalə Fazil qızı ƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası**

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il saat ___ -da Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z. Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci il tarixində göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, fəlsəfə üzrə elmlər
doktoru, professor əvəzi:**

M.Ə.ABDULLAYEVA

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ədəbiyyatşünaslığın ədəbi-bədii təcrübəni obyektiv və prinsiplial şəkildə qiymətləndirməsi sayəsində əsərlərin ideya-estetik, sənətkarlıq məziyyətləri açıqlanır, onlar haqqında ictimai rəy formalaşır. Ədəbiyyatşünaslığın nüfuzu ayrı-ayrı ədəbiyyatşünasların şəxsiyyəti, elmi-nəzəri səviyyəsindən asılıdır. Müvəffəqiyyəti təmin edən amillərdən biri ədəbiyyatşünasla onun tədqiqat obyektinə, tənqidçi ilə ədəbi proses arasında sıx təmasın, ünsiyyətin, dialektik vəhdətin olmasıdır. Ədəbiyyatın növ və janr rəngarəngliyi, bədii sistemin çoxşaxəliliyi ədəbiyyatşünasın, tənqidçinin ümumiləşdirmələr aparması üçün geniş üfüqlər açır.

Azərbaycan elmi-nəzəri fikrinin müxtəlif mərhələlərinə, ayrı-ayrı ədiblərin yaradıcılığına həsr olunmuş zəngin tədqiqat əsərlərinə, monoqrafialara müstəqillik dövrünün yeni humanitar təfəkkürü işığında, hazırkı dəyişilən təsəvvürlər prizmasından münasibət bildirilməsinə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatşünaslığımızın siyasi ideologiyadan, müxtəlif stereotiplərdən azad nəzərlə obyektiv dəyərləndirilməsi günümüz üçün zəruri məsələlərdəndir.

Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının elmi, nəzəri, tarixi problemlərinin tədqiqi sahəsində alim, ədəbiyyatşünas və tənqidçilərimizin çox böyük xidmətləri vardır.

Ədəbiyyatımızın milli, özünəməxsus cəhətlərinin, həmçinin ümumbəşəri mahiyyətinin, beynəlmiləl xarakterinin, rəşional xüsusiyyətlərinin analitik təhlili, nəzəri estetik fikrin tarixi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, ədəbi tarixi prosesin dövrləşdirilməsi, tarixi – müqayisəli metodun tətbiqi ilə maraqlı nəticələrin əldə edilməsi XX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərən ədəbiyyatşünaslarımızın xidmətləridir. Eləcə də qədim, orta əsrlər və müasir dövrlərdə yaşayıb yaratmış ayrı-ayrı sənətkarların irsinin forma, məzmun ideya, üslub baxımından tədqiqi, müxtəlif cərəyan və məktəblərin xarakteristikası, məqsəd, qayə və prinsipləri öz sistemli şərhini məhz XX əsrin birinci yarısında almışdır.

Geniş maraq dairəsi, yüksək elmi-nəzəri təhlil mədəniyyəti, tədqiqatçı ilə onun araşdırma obyektinə arasında etik sərhədlərin gözlənilməsi təcrübəsi də həmin mərhələdə formalaşmışdır desək, yanılmırıq. Bu dövrün ədəbiyyatşünasları öz fəaliyyətlərini dar çərçivədə – bir növ və ya janrın üzərində məhdudlaşdırmamışlar. Onların irsini nəzərdən keçirərkən görürük ki, şeirimiz, onun inkişaf pillələri, nəsr və dramaturgiya, konflikt, tipik xarakter, bədii ümumiləşdirmə, mövzu, problematika və s. məsələlər araşdırma çevrəsinə daxildir. Tədqiqat obyektlərinin bu cür rəngarəngliyi isə araşdırıcıdan xüsusi hazırlıq, erudisiya, dərin intellekt, məsələlərə bələdlik, bir neçə dili mükəmməl bilib onların imkanlarından istifadə etmək bacarığı

tələb edir. Tarixin gərdişi elə olmuşdur ki, ədəbiyyatımız bir neçə dildə yaranmış, hətta eyni müəllif bir neçə dildə eyni səviyyədə yazıb yaratmışdır. Belə sənətkarların irsini obyektiv qiymətləndirmək üçün ədəbiyyatşünasların da həmin dilləri bilməsi gərək idi. Sözü gedən dövrdə (XX əsrin I yarısında) isə alimlərimizin məhz bu xüsusiyyətlərə malik bir nəsli yetişmişdi. Lakin onların hər biri öz yazı manerası, tərz, baxış bucağı ilə fərqlənirdi və bununla da unikal idi. Belə şəxsiyyətlərimizin fəaliyyətinin zaman və ümumi ədəbi proses kontekstində öyrənilməsi bu gün də aktualdır.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ədəbiyyatın, klassik irsin də öyrənilməsinə dair qərarlar qəbul edildi. XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində yeni bir mərhələ başlandı. Ədəbiyyatşünaslıq elmində mövcud məlum fikirlər, rəylər daha ağılabatan, həqiqi, doğru faktlar əsasında inkişaf xəttini tapdı. Xalqımızın zəngin şifahi söz sənətinin qədim kökləri, o köklər üzərində bərqərar olan, inkişaf edən yazılı ədəbiyyatı var. Onu yaradan böyük ustaların dövrü, həyatı və fəaliyyətini araşdırıb üzə çıxaran alimlərimizdən biri Cəfər Xəndandır. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə, klassiklərimizin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə dair çoxlu məqalə və kitabların müəllifi kimi tanınır.

1950-1954-cü illərdə Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin rektoru olmuş, ədəbiyyatşünas alim, lirik şeirlər, poemalar müəllifi, Azərbaycan satirasının banisi M.Ə.Sabir haqqında ilk monoqrafiyanın («Sabir» 1940), Azərbaycan elmində «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» kitabının ilk müəlliflərindən biri(1948), Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının ilk tədqiqatçısı (1949) Cəfər Xəndan Zeynal oğlu Hacıyev (1910-1961) ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə yeri olan böyük simalardan biridir. Yaşadığı ziddiyyətli dövrün reallıqları ilə hesablaşsa da, siyasi ehtiraslarla, ictimai təlatümlərlə xarakterizə olunan bir zamanda fəaliyyət göstərsə də, C.Xəndan alim adının məsuliyyətini dərinlən hiss edərək öz mülahizə və təhlillərində obyektivliyini qorumuş, elmi həqiqətə sadıq qalmış, öz kəsərli tənqidçi sözü ilə bir çox gənc yazarları düzgün yola istiqamətləndirmişdir.

Humanitar elmi fikrimizin bir qolu olan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəzəri metodologiya probleminin qoyulub həll edilməsi, nəzəri konsepsiya və ədəbi kateqoriyaların dəqiqləşdirilməsi, janr sistemi, kompozisiya və poetika məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi işinin başlanğıcında duran şəxslərin, o cümlədən C.Xəndanın əsl qiymətinin verilməsi vacibdir. Təəssüf ki, sovet dönməsində ilk cığır açan ədəbiyyatşünasların fəaliyyətini siyasi qəliblərə sığışdırmaq cəhdləri vardı. Onların yazdıqları elm naminə, varisliyin qorunması və gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyyəsi üçün yaradılmış əsərlər kimi deyil, siyasi təbliğat vasitəsi kimi qəbul olunurdu. Yazıçı və ədəbiyyatşünaslara təzyiq və təhdid metodlarından istifadə edilirdi. Təbii ki, onların fəaliyyətini müşayiət edən bu kimi neqativ hallar yaradıcılıqlarına təsirsiz ötüşmürdü.

Müstəqillik qazandıqdan sonra hər sahədə olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıqda da kardinal dəyişikliklər və mənəvi sərvətlərin dəyərləndirilməsində qütbləşmə baş verdi. Sovet dönəmindəki ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığa müstəqilliyin ilk illərində populist yanaşma, uğur və nailiyyətləri nəzərə almadan hər şeyi inkar möqeyi sərgiləndi. Yeni nəzəri təlim və konsepsiyalar bərqərar olub yerini möhkəmləndincəyə qədər elmdə bu xaos davam etdi.

Aydındır ki, sovet dönəmində yaranmış mənəvi sərvətlərimizə, həmçinin onların müəlliflərinə tarixilik prinsipi ilə yanaşılmalı, bütün şübhə və mübahisə doğuran məsələlər hadisələrin baş verdiyi zaman və ictimai-siyasi şərait kontekstində dəyərləndirilməlidir. C.Xəndan yaradıcılığının məhz bu prizmadan qiymətləndirilməsi və tədqiqi günümüzdə aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir.

C.Xəndan yaşadığı dövrlə səsləşən dəyərli sənət əsərlərini, onları ərsəyə gətirən şair və yazıçıların yaradıcılığını tədqiqata cəlb etməklə yanaşı, klassik ədəbi irsimizə də qayğı və diqqətlə yanaşmış, qüdrətli sənətkarlarımızın əsərlərini araşdırmış, onların həyatı, dövrü ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. O, ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid və ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahələri ilə ciddi məşğul olmuşdur. Ədəbiyyatşünaslığımızda bir çox yeniliklərə imza atan, çoxcəhətli fəaliyyəti ilə seçilən, öz dövründə ədəbi prosesi yönləndirən və hətta bəzən ondan öndə gedən alimimiz Cəfər Xəndanın yaradıcılığının öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Məhz bu ehtiyac mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Mövzunun işlənməsi. C.Xəndan ədəbiyyatşünaslığımızda ilk cığır açarlardan biri olduğundan sonrakı tədqiqatlarda onun əsərlərinə, fikirlərinə istinadlar külli miqdardadır. Onun şəxsiyyəti daim diqqət mərkəzində olmuş, elm qarşısındakı xidmətləri həmişə etiraf edilmişdir. Yubileyləri təntənə ilə qeyd olunmuş, yubiley tədbirləri sırasında elmi-nəzəri konfranslar keçirilmiş, mətbuatda məqalələr çap edilmişdir. Məsələn, alimin 2010-cu ilin mayında Bakı Dövlət Universitetində qeyd olunan 100 illik yubileyi ilə əlaqədar keçirilmiş elmi-nəzəri konfransın materiallarında onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş məruzələrin mətni yer almışdır. Bunlardan T.Hüseynoğlunun «C. Xəndan – böyük alim, böyük müəllim», Q.Namazovun «C.Xəndan klassiklərimiz haqqında», A.Hacıyevin «C.Xəndan M.F.Axundovun «Puşkinin ölümünə Şərq poeması»nın tərcüməçisi kimi», Y.Seyidovun «Müəllimim C.Xəndan», İ.Əliyevanın «Şərəfli alim ömrü», A.Əliqızının «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının böyük tədqiqatçısı», V.Sultanlının «Bədii yaddaş nəzəri düşüncə məcrasında», T.Novruzovun «C.Xəndanın lirikası», N.Xəlilovun «C.Xəndan Ə.Haqverdiyevin Cənub mövzusunda yazdığı əsərlər haqqında», M.Vəliyevin «C.Xəndan Nizaminin tədqiqatçısı kimi» məqalələri bu qəbildəndir. Ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid, ədəbi proses mövzusunda yazılmış

ümumiləşdirici xarakterli tədqiqatlarda da C.Xəndan yaradıcılığından başqa alimlərlə bir sırada bəhs edilmişdir (K.Talıbzadə «XX əsr Azərbaycan tənqidi», Bakı, 1966; N.Qəhrəmanlı «Milli ədəbiyyat tarixçiliyi: genesis, inkişaf, dövrləşdirmə problemləri», Bakı, 1997; Ş.Alışanov «Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı», Bakı, 2011 və s.). Ardıcıl olaraq C.Xəndan yaradıcılığına müraciət edən tədqiqatçılardan Tərhan Novruzovun adını çəkmək olar. Onun 2011-ci ildə «C. Xəndan Hacıyev: həyatı və yaradıcılıq yolu» monoqrafiyası işıq üzü görmüşdür. T.Novruzov həmçinin mətbuatda da C.Xədana həsr olunmuş məqalələrlə çıxış etmişdir («İstedadlı alim, şair, pedaqoq, bacarıqlı elm təşkilatçısı. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 2010, №5; Джафар Хандан – исследователь Сабиря // журнал «Литературный Азербайджан», 2010, №8). Lakin bütün bu tədqiqatlar pərakəndə xarakter daşıyır. Alimin klassik irsin və ya müasir ədəbiyyatın araşdırılmasına həsr olunmuş əsərləri bu günədək kompleks şəkildə tədqiq olunmamışdır.

C.Xəndan uzun olmayan bir ömür yolu keçmiş, lakin məhsuldar işləmiş, böyük bir irs qoyub getmişdir. «Kompleks tədqiq» deyərkən bu yadigarların bir küll halında, bir bütövün ayrı-ayrı hissələri şəklində araşdırılması nəzərdə tutulur. Çünki müxtəlif mövzulara, janrlara şair və yazıçılara həsr olunmasına baxmayaraq, hər bir əsəri C.Xəndanın estetik dünyasını, tənqidçi təxəyyülünü, elmi-nəzəri görüşlərini, bədii zövqünü bütün nüansları ilə ifadə edən bir tamın – sistemin komponentləridir. Odur ki, «kompleks tədqiq» C.Xəndanın ədəbiyyatşünas portretinin təqdiminə, alim xarakteristikasının açılmasına xidmət edir.

Tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri fikrinin təməlinə duran, XX əsrin birinci yarısında formalaşmış yeni tipli ədəbiyyatşünaslığımızdır. Bu elm sahəsinin spesifik cəhətləri, onu özündən əvvəlki və sonrakı ədəbiyyatşünaslıqdan fərqləndirən özəllikləri, parlaq nümayəndələri və qüsurları dissertasiyada öz əksini tapmışdır. Həmin mərhələnin ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə həm şərəfli, nailiyyətlərlə dolu, həm də ziddiyyətli və narahat bir dövr olması onun tədqiqat obyektı kimi götürülməsini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın predmeti XX əsrin birinci yarısında ədəbiyyatşünaslığımızın əsas yükünü çiyinlərində daşıyan, yeni tipli elmin əsas konturlarını öz əsərlərində cızan, əsas müddəalarını müəyyənləşdirən tənqidçi və nəzəriyyəçi alim Cəfər Xəndanın yaradıcılığıdır. Ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri fikrin inkişafında mühüm rol oynayan alimin müxtəlif illərdə dövrü mətbuatda çap olunan məqalələri, arxivində olan materialları, çap olunmuş monoqrafiyaları, kitabları, ədəbi tənqidi, elmi-nəzəri əsərləridir. Alimin yaşadığı dövrün ab-havasını duymaq, onu əhatə edən elmi mühit barədə təsəvvür yaratmaq məqsədi ilə müasirlərinin eyni məsələlərdə möqeyi də təqdim olunmuşdur. Bu həm də C.Xəndanın öz mülahizələrində nə qədər

obyektiv və dəqiq olduğunu digər həmkarları – həmfikirləri və ya opponentləri ilə müqayisədə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri öz fəaliyyəti dövründə elmi axtarışlarını davam etdirmiş, mövzu və janr etibarilə zəngin olan ədəbiyyatımızı, onun inkişaf mərhələlərini, müxtəlif dövrlərdə yaşamış qüdrətli qələm sahiblərinin bədii irsini araşdırmış, mədəniyyətimizin yaradıcılarının sənətkarlıq imkanlarını nəzərdən keçirmiş, mənəvi gözəllikləri, ulvi hissləri, humanist keyfiyyətləri, bəşəri duyğuları, əxlaqi, milli dəyərləri özündə birləşdirən ədəbi nümunələrin hər bir klassikə xas olan cəhətlərini müəyyənləşdirmiş C.Xəndanın Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xidmətlərini üzə çıxarmaqdır.

Dissertasiyada C.Xəndanın elmi-nəzəri fəaliyyətinin ardıcıl şəkildə işlənilməsi, klassik ədəbi irsə, sənət və sənətkarlıq məsələlərinə dair ədəbiyyatşünas alim kimi söylədiyi fikirlərinin şərhli, N.Gəncəvi, M.F. Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, M.S. Ordubadi və digər sənətkarların həyat və yaradıcılığı haqqında ilk dəfə irəli sürdüyü mülahizələrin, apardığı tədqiqatların elmi əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsi, onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixindəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi də məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilk öncüllərindən biri, onun inkişafında böyük xidmətləri olmuş, milli kökə bağlı C.Xəndanın klassik ədəbi irsimizin elmi, nəzəri, tarixi problemlərinin tədqiqinə dair kompleks fəaliyyətindən bəhs edən bu dissertasiyada onun yaradıcılığını bütövlükdə təhlil etmək, araşdırmalarını ümumiləşdirib qiymətləndirmək, müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında yerini, rolunu təsbit etmək əsas məqsədimizdir.

Yuxarıda qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı konkret vəzifələr qarşıya qoyulmuş və onların həlli nəzərdə tutulmuşdur:

– Cəfər Xəndanın elmi fəaliyyətində Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaşadığı dövrü, onların yaradıcılıqlarını, mənsub olduqları tarixi, ictimai, siyasi, ədəbi mühiti, əsərlərindəki ideya-mövzu elementlərini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, xalq ədəbiyyatından istifadə faktlarını aşkara çıxarmaq;

– klassiklərin yaradıcılığının sonrakı dövrlərin ədəbiyyatına təsirini, bədii-estetik dəyərini təhlil etmək;

– ədəbiyyatşünas alimin ilkin olaraq klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair baxışlarını tədqiqata cəlb etməklə, bunları elmi, nəzəri, tarixi problemlərin həlli komponenti kimi dəyərləndirmək;

– C.Xəndanın tənqid, nəzəriyyə, ümumilikdə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fəaliyyətinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirmək;

– onun Azərbaycan klassik ədəbiyyatının böyük sənətkarlarının folklordan bəhrələnməklə yaratdıqları əsərlərin xəlqilik və bədiiliyini qiymətləndirmək sahəsində uğurlu elmi fəaliyyətini səciyyələndirmək və s.

Dissertasiyanın elmi-nəzəri əsası. Tədqiqat işində problemlə bağlı Azərbaycan klassik ədəbiyyatına dair məqalə, kitab və monoqrafiyalardan, C.Xəndanın və digər ədəbiyyatşünasların (F.Köçərli, M. Rəfili, F.Qasımzadə, B.Çobanzadə, Ə.Ağayev, Y.Qarayev, K.Talibzadə, Mir Cəlal, M.Cəfərov, Ş.Qurbanov, B.Nəbiyev. Ş.Salmanov, R.Əliyev və b.) bu mövzuda əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Burada ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin Azərbaycan klassik ədəbiyyatına dair elmi-nəzəri fikirlərinə istinad olunmuşdur. Dissertasiyanın elmi-nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümayəndələrinin sənətkarlıq imkanları, qələmə aldıkları əsərlərin xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığı barədə C.Xəndanın müasirləri, ondan sonra gələn alim və şəxsiyyətlərin mülahizələri, klassik irsin, folklorun nəşri, tədqiqi və təbliği, ədəbi-bədii tənqid haqqında dövlət və hökumət qərarları təşkil edir.

Tədqiqatın metodoloji əsasları: Problemin tədqiqində müqayisəli-tipoloji, tarixi-müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Çünki bu, mövzunun mahiyyətini üzə çıxarmaq üçün ən səmərəli təhlil üsuludur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşin elmi yeniliyinin şərtləndirən başlıca amil C.Xəndan irsinin bu günədək doktorluq dissertasiyası səviyyəsində işlənməməsi, mövzunun orijinallığıdır.

– İlk dəfə C.Xəndanın ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti bir küll halında araşdırılmış, onun ayrı-ayrı məqalələrinə, kitablarına həsr olunmuş, yaradıcılığının müəyyən bir istiqamətindən bəhs edən pərakəndə xarakterli yazılardan fərqli olaraq zəngin irsinə kompleks şəkildə yanaşılmışdır.

–C.Xəndanın yaradıcılığında özünü göstərən, yaşadığı dövrün hakim ideologiyasından doğan bəzi cəhətlərə ilk dəfə olaraq başqa prizmadan baxılmışdır.

–C.Xəndanın klassik Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi ədəbiyyatdan istifadənin forma və üsullarını araşdırması, folklordan bəhrələnən sənətkarların əsərlərinə gətirdiyi xəlqilik, bəxş etdiyi milli-bəşəri dəyərlilik kimi yüksək keyfiyyətlərlə bağlı fikirləri tədqiq olunmuşdur.

– Tənqidçinin klassik irsə yanaşma tərzii, onun tədqiqində rəhbər tutduğu üsul və metodlar, prinsip və kriterilər ilk dəfə çox böyük bir dövrü əhatə edən geniş material kontekstində müəyyənləşdirilmişdir.

–Nizaminin, Heyran xanımın, M.F.Axundovun əsərlərini ana dilimizə çevirən C.Xəndanın tərcüməçilik fəaliyyəti araşdırılmış, orijinal tərcüməçilik keyfiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

– C.Xəndanın Nizami irsi ilə bağlı apardığı tədqiqatlar xronoloji ardıcılıqla elmi-nəzəri təhlilini tapmışdır.

–Şərqdə Molla Nəsrəddin məktəbinin yaradıcısı, Azərbaycan realist ədəbiyyatının inkişafında xidmətləri olmuş C.Məmmədquluzadənin irsinə C.Xəndanın bir ədəbiyyatşünas kimi münasibəti araşdırılmışdır.

– «Molla Nəsrəddin» jurnalının, onun səhifələrində əsərləri çap olunan sənətkarlarımızın (Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ə.Haqqverdiyev, M.S. Ordubadi və s.) Azərbaycanda inqilabi-demokratik, ictimai-siyasi, mədəni, ədəbi prosesin inkişafında rolu barədə C.Xəndanın irəli sürdüyü ədəbi-tənqidi mülahizələr dəyərləndirilmişdir.

–C.Xəndanın M.Ə.Sabirin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, poetik imkanları, ifa üsulları, obrazlar sistemi, xarakter çeşidliyi ilə bağlı mövqeyi şərh edilmişdir.

–Mədəniyyətimizi irəli aparan böyük ədiblərin həyat və yaradıcılığı, iş prinsipləri haqqında söhbət açan, yaratdıqları əsərlərin əsl qiymətini verən C.Xəndanın bu sahədə xidmətləri ilk dəfə təhlil edilmişdir.

– Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının elmi-nəzəri, tarixi aspektlərini fundamental şəkildə araşdıran C.Xəndanın tədqiqatlarına elmi-tənqidi münasibət bildirilmişdir.

– XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatın təkamül mexanizmini, ədəbi prosesin gedişatını izləyən, daha sürətlə inkişaf edən ədəbi ənənələrin dərin təhlilini verən, bədii faktları sistemləşdirən C.Xəndanın bu istiqamətdə fəaliyyəti ilk dəfə qiymətləndirilmişdir.

– C.Xəndanın ədəbiyyat nəzəriyyəçisi və «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» kitabının müəllifi kimi ədəbiyyatla bağlı anlayış və istilahların dəqiq və ətraflı şərhinin verilməsindəki rolu müəyyənləşdirilmişdir.

–C.Xəndanın öz fundamental əsərləri ilə ədəbiyyatşünaslıq elminin sonrakı inkişaf istiqamətlərini cızması, əsl sənət əsərinə qoyulan tələb, ölçü və meyarları diktə etməsi və bütün bunlarla bir alim və tənqidçi kimi ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə öz müstəsna yerini, mövqeyini qazanması ilk dəfə bu dissertasiyada ətraflı şəkildə şərh edilmişdir və s.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. C.Xəndanın klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair elmi-nəzəri, ədəbi-tənqidi fəaliyyəti ilk dəfə olaraq dissertasiya səviyyəsində tədqiqata cəlb edilmişdir. C.Xəndanın klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair elmi-nəzəri, tarixi araşdırmalarına həsr olunmuş dissertasiya ədəbiyyatşünaslıqda “folklor və ədəbiyyat” problemini də yeni elmi fikirlərlə zənginləşdirmişdir.

Tədqiqatdan klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı sənətkarlarının yaradıcılığını, ədəbi mühitini, dövrünü, onların folklorla əlaqəsini öyrənmə prosesində istifadə etmək olar. Ədəbiyyat tarixi üzrə əsərlərin hazırlanmasında tədqiqatdan bəhrələnmək mümkündür. Bunlar işin nəzəri əhəmiyyətini təşkil edir.

Dissertasiyadan ali və orta ixtisas təhsili məktəblərində bakalavr, magistrant və doktorant hazırlığında dərs vəsaiti kimi istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında hazırlanmışdır. Tədqiqatın başlıca nəticə və yekunları Azərbaycan və xarici ölkələrin nəzəri, elmi və metodik jurnallarında məqalə və tezis şəklində dərc olunmuş, elmi konfranslarda geniş auditoriyaya çatdırılmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, beş fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın ümumi səciyyəsi **“Giriş”də** müvafiq formaya uyğun şərh edilir. Mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, dissertasiyanın obyektinə və predmetinə, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr aydınlaşdırılır, elmi-nəzəri və metodoloji əsasları, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, əldə edilən elmi yeniliklər bildirilir, aprobasiyası, quruluşu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil **“Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Cəfər Xəndan tərəfindən ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri və tarixi aspektdə araşdırılması”** adlanır və üç bölmədən ibarətdir. **“C.Xəndan Nizami yaradıcılığında ideya-məzmun və sənətkarlıq məsələləri haqqında”** adlanan birinci bölmədə Nizaminin lirik yaradıcılığı, poemalarının ideya-məzmun keyfiyyətləri, şairin sənətkarlıq imkanları ilə bağlı C.Xəndanın tədqiqatlarından söz açılır.

Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikir tarixində yeni bir dövrün başlanğıcını qoyan, qabaqcıl ideyaları ilə Yaxın və Orta Şərqi müsbət təsir göstərən Nizami irsi haqqında hələ keçən əsrlərdə C.Xəndan dan da qabaq A. Bakıxanovun, M.F.Axundovun dəyərli fikirləri var. XX əsrdən Qərbi Avropada Eduard Braun, R. Levi, Xornın etdiyi tərcümələr, həyat və yaradıcılığına dair araşdırmaların nəşri, A.Y.Krımskinin məqalələri xüsusi qeyd olunur. Bu sahədə F.Erdman və F.C.Şarmuan, Y.E.Bertels, Y.N.Marr, H.Arashlı, M.Rəfil, Ə.Əlizadə, M.Quluzadə, A.N.Boldırev, Ə.Mübariz, R.Əliyev, C.Mustafayev, A.Rüstəmov və başqalarının xidmətləri böyükdür.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan şairi Nizami» əsərində bir siyasətçi, ictimai xadim, millət və dil təəssübkeşi, həmçinin vətəndaş kimi çıxış edir.

C. Xəndan şairin lirikasını fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, 1940-cı ildə 6000 tirajla nəşr etdirmişdir. Ü.Hacıbəyovun musiqi bəstələdiyi «Sənsiz» qəzəli də daxil olmaqla Cəfər Xəndan Nizami Gəncəvinin iyirmi bir, Heyran xanımın iki qəzəlini, M.F.Axundovun «Şerq poeması»nı fars dilindən tərcümə etmiş, bu tərcümələr ədəbi ictimaiyyət

tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır. Şairin həyatı, əsərləri haqqında ilk zəngin mənbələri araşdırmış, fikirlərini söyləmişdir. Zəngin bir irs qoyub getmiş şairin lirik əsərlərinin hamısının dövrümüzə qədər gəlib çıxmadığını, əlimizdə 2000 misradan artıq lirik əsərlərinin (qəzəl, rübai, qəsidə, qitələr) qaldığını, söyləyən C.Xəndan mövzulara münasibətini bildirir.

C.Xəndan Nizaminin «Gecə xəlvətcə bizə sevgili yar gəlmiş idi», «Hər gecəm oldu kədər, qüssə, fəlakət, sənsiz», «Gözün aydın, gözümə surəti canan görünür», «Hüsnün gözəl ayətləri, ey sevgili canan» misraları ilə başlayan qəzəllərinin «real insan şüuru, hissi və arzusunu» ifadə etdiyini görür, bütün qəzəllərinin «aşıqanə səciyyədə» olmadığını, çox zaman «mürəkkəb ictimai-siyasi məsələlərdən də» bəhs etdiyini deyir, «Yol çətin, dünya qaralıq, atını bir yana çək», «Yenə tövbə evini eşq xarab etmədədir», «Sərxoşluq edən dövlət hüşyar olacaq bir gün» misraları ilə başlayan ictimai motivli qəzəllərini təhlilə cəlb edir.

C.Xəndan qeyd edir ki, poemalarında olduğu kimi lirik əsərlərində də bədii söz sənətinin yüksək nümunələrini yaradan şair Şərq poetikasını «dərindən bilmiş», «yüksək təşbehlər, istiarələr, məcazlar, təzadlar» işlətməmişdir. Bütün bunlar özündən sonra gələn şairlər üçün «bədii qida mənbəyi» rolunu oynamışdır. Nizami xalq yaradıcılığı xəzinəsindən «lirikasında da istifadə etmişdir».

Nizaminin yaradıcılığında «Sirlər xəzinəsi» poeması mühüm yer tutur. Şairin bu böyük ilk əsəri iyirmi məqalətdən ibarətdir. C.Xəndan hər bir məqalətdə şairin ictimai görüşləri, dövlət quruluşu və dövlət adamları haqqındakı fikirləri, nəsihətləri üzərində dayanır, onların öz mövzularını «xalq yaradıcılığından, tarixdən və həyatı hadisələrdən» aldığını əsaslandırır.

C.Xəndan «Xosrov və Şirin» poemasını Nizami yaradıcılığında, eyni zamanda Şərq xalqlarının ədəbiyyatında «yeni bir hadisə», «insan haqqında, onun qəlbinin vüsəti, arzularının əzəməti, eşqin və yaradıcı əməyin hər şeyə qalib gələn qüdrəti haqqında bir dastan» kimi, «sevgi mövzusunda yazılmış ilk mənzum romanımız»¹ kimi qiymətləndirir.

Əsərin mövzusunun Azərbaycan folkloru ilə bağlılığı, xalq içərisində müxtəlif variantları olduğu qeyd edilir və bunlardan «Xosrov və Şirin» adlı nağıl və dastanın, «Fərhad və Şirin» nağılının, «Şahzadə Süleyman nağılı»nın adları şəkildir.²

Bu əsərdə də şairin «ağıllı, ədalətli şah haqqında» fikirləri təhlilə cəlb edilir. Şairin Şirinin simasında Şərq ədəbiyyatında ilk dəfə «həm ağıllı, həm də gözəl qadın surəti yaratmış» olduğu bildirilir. Tarixi şəxsiyyət olan

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s.142

² Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı: Azərnaşr, 1991, s.296

Şirinin «boyu-buxunu və gözəlliyi barədə X yüzilliyin məşhur tarixçisi Təbəri çox bəlağətlə» bəhs edir. Nizami «çox aydın şəkildə Məhin Banunun dili ilə (O aydırsa, biz günəşik, o Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq) Xosrovun Keyxosrov, Şirinin türk hökmdarı Əfrasiyabın nəslinə mənsub olduğu»nu söyləyir. Əsərdə də Şirinin türk mənşəli olduğuna dair («Xosrov istəyirdi ki, Şirinə tərəf at çapsın, Türksayağı türkü (yəni Şirini) qarət etsin»¹ və yaxud: «O nazəndə türk başını dik tutdu ki, onun Xosrov deyil, Keyxosrov da nazını çəkərdi»² fikirlər məlumdur.

Tədqiqatçı Nizaminin üçüncü poeması olan «Leyli və Məcnun»da insan taleyini əsas götürdüyünü, «insan öz ləyaqətini əskiltməməli, şəxsiyyətini yüksək tutmalıdır» fikrində olduğunu bildirir.

Nizaminin dördüncü məşhur əsəri – «Yeddi gözəl» poemasıdır. Burada Sasani sülaləsinin banisi, hökmdarı Bəhram Gurun surəti öz əksini tapır. C.Xəndan və digər tədqiqatçılar şairin bu əsərdə də «ədalətli hökmdar məsələsini» irəli sürdüyünü söyləyirlər. Cəfər Xəndan bu mövzunun ona «Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirin»dən başlayaraq, «ideal hökmdar surəti» yaratmaq səylərini davam etdirmək «imkanını» verdiyini bildirir. Cəfər Xəndan Nizaminin son iri həcmli poeması «İsgəndərnamə» haqqında da dəyərli tədqiqatların müəllifidir. Əsərdə İsgəndərin Azərbaycana səfəri ilə bağlı məqamları araşdıran tədqiqatçı burada sənətkarın doğma vətəninə, Azərbaycana bağlılığına diqqət çəkir. Tədqiqatçı dəniz incilərindən saf, mərd, dövlət işlərində təcrübəli, ölkəsini İsgəndərin hücumundan, qarətindən öz ağıllı tədbirləriylə xilas edən, eyni zamanda İsgəndər kimi qüdrətli bir fatehlə dostluq əlaqələri yarada bilən Nüşabə surətini xarakterizə edir. Cəfər Xəndan Nizaminin bu poemada ictimai fəlsəfi fikirlərini ümumiləşdirdiyi kimi, estetik görüşlərini də inkişaf etdirdiyini, sənətkarlıq imkanlarını araşdırır. C.Xəndan onu da vurğulayır ki, Nizaminin əsərlərində fantastik səhnələr belə, bədii mənada «inandırıcıdır». Digər mütəfəkkir alimlərlə həmfikir olan C.Xəndan Axundovdan belə bir sitat gətirir: «Hərçənd Nizami qara geyimlilərin fikrini söyləyir. Lakin o, mətləbə xələl gətirmir. Onların əhvalatını da başqa bəşər cisimləri əhvalatı kimi zikr edir. İngiltərənin misilsiz şairi Şekspir də insanların əxlaq və əhvalını cin, şeyatin, div və s. bu kimi xəyali varlıqların təmsalində verir»³.

Cəfər Xəndan Nizaminin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini ondan bəhrələnrək, klassik ədəbi irsimizdə layiqli yerini tutmuş şairlərimizin (Seyid Əziz Şirvani, Q.Zakir, İbrahimbəy Azər, Mustafə ağa Nasir, İsmayılbəy Nakam,

¹ Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə. Bakı: Elm, 1981, s.217

² Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s.223

³ Axundov M.F. fondu, №14, «Məcmuəyi-Vaqif və sair müasirin», Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, s.243-245

Xalxali, Hacı Mehdi Şükuhi, Məhəmməd Hadi) yaradıcılığı əsasında tədqiq edir.

Bədii yaradıcılıqda olduğu kimi tənqidi məqalələrdə də Nizamidən istifadə məsələlərini araşdıran C.Xəndan Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Gülistani-İrəm» əsərini, M.F.Axundovun «Nəzm və nəsr haqqında»kı məqaləsini, F.Köçərlinin fikirlərini təhlil edir. Tədqiqatçı XX əsr ədəbiyyat tarixi üzrə materiallarda, müntəxəbatlarda Nizami yaradıcılığı haqqında məlumatları araşdırır. Fərhad Ağazadə və Həmidbəy Mahmudbəyov tərəfindən yazılmış dərs kitablarının daha çox nəzəri cəlb etdiyini bildirir.

C.Xəndan Nizaminin yaradıcılığını araşdırarkən onun əsərlərinin ideya - məzmun xüsusiyyətlərinə, folklorla bağlılığına, xəlqiliyinə xüsusi önəm verir. Nizaminin yaratdığı hökmdar surətlərinə, hakim təbəqə, ictimai-sosial bərabərsizlik məsələlərinə, hökmdar və şəxsiyyət, hökmdar və xalq münasibətlərinə aydınlıq gətirir.

“M.F.Axundovun bədii irsi, yaradıcılığında ədəbiyyat və fəlsəfinin, bədii təfəkkürlə fəlsəfi təfəkkürün vəhdəti” adlanan ikinci bölmədə C.Xəndanın Azərbaycan ədəbiyyatının «klassik nümayəndəsi, böyük mütəfəkkir, dahi sənətkar, ilk dramaturq» kimi dəyərləndirdiyi M.F. Axundovun bədii, elmi yaradıcılığı ilə bağlı XX əsrin birinci yarısında bir çox əsərlər yazılmışdır. F.Qasımzadə, F.Köçərli, Abdulla Şaiq, Ə. Dəmirçizadə, M.C. Cəfərov, Ə.Mirəhmədov, M.Qasimov, A.İbrahimov, Lui Araqon, Ə.N. Quliyev, İ.M.Həsənov, İ.V.Striqonov, Ə.M.Əhmədov Axundov yaradıcılığı və şəxsiyyətinə müraciət edən müəlliflər sırasındadırlar. Rus ədəbiyyatında da Axundov haqqında çoxlu sayda əsərlər yazılmışdır. C.Xəndanın fikirləri öz orijinallığı ilə seçilir və Axundov irsinin öyrənilməsinə gözəl töhfədir.

M.F.Axundovun Puşkinin ölümü haqqında poemanı yazmasında M.Y.Lermontovun «Şairin ölümü» şeirinin təsiri olduğu bildirilir. Qeyd edək ki, həmin poemanın tərcüməsində C.Xəndanın da böyük rolu olub. A.S.Puşkinin ölümünün 100 illiyi ərəfəsində poemanın Azərbaycan dilinə çevrilməsi ilə bağlı hökumətin qərarına əsasən Mikayıl Müşfiq, Böyükağa Qasımzadə, Məmmədəğa Sultanov və Cəfər Xəndan əsəri tərcümə etdilər. Dörd müxtəlif variantdan Cəfər Xəndanın tərcüməsi seçilir. 27 yaşlı C.Xəndanın həm ədəbiyyatşünas, həm də şair kimi üslubunun da «əsərə xüsusi effekt» verdiyi tədqiqatçıların diqqətindən yayınmır.

M.F.Axundov bədii yaradıcılığa şeirlə («Zəmanədən şikayət», Azərbaycan və fars dillərində yazdığı «Zivər, nə səzadır sənə, ey dilbəri-ziba», «Tərəkmə qadını ilə Molla Kərimin söhbəti», «Təcnis», «Təcnisi-digər» və s.) gəlmişdir. C.Xəndan bir məsələyə xüsusilə diqqəti yönəldir ki, «nəsr bizim ədəbiyyatda ancaq XIX əsrdə özünü göstərmişdir, bunun da inkişafında Mirzə Fətəli Axundov çalışmışdır»¹.

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s.114

C.Xəndan M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» kimi nəsrimizin tarixində yüksək bədii qiymətə malik əsərini «öz mündəricə və məzmununun dolğunluğu ilə böyük bir pyes və ya kinossenari materialı» hesab edir. Bu sahədə yüksək talantı olmasına baxmayaraq «ədəbi yaradıcılığında dramaturqluq yolunu» seçdiyi, özünün dediyi kimi insanlara təsir etməyin iki yolundan (gülmək-komediya, ağlamaq - tragediya) birincisini üstün tutduğu, komediya ilə savadsız insanlara gülərək onları islah, bəzilərini ifşa etmək üsuluna əl atdığı C.Xəndan tərəfindən xüsusi vurğulanır. Altı komediyasını – dini xurafatın, cəhalətin ifşası əsas ideyasını təşkil edən «Hekayəti Molla İbrahimxəlil kimyagər» (1850), köhnəliyi, ətaləti tənqid, elm, maarif və mədəniyyəti təbliğ edən «Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur» (1850), dövrün ictimai yaramazlıqlarını, feodal üsul-idarəsini, səriştəsiz, ləyaqətsiz dövlət başçılarını, istibdadı qamçılayan «Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran» (1850), ictimai bərabərsizliyin hökm sürdüyü şəraitdə boğulan insan haqlarını, mühitin iki gəncin azad sevgisinə qarşı maneələrini nümayiş etdirən «Hekayəti-xırs quldurbasan» (1851), XIX əsr Azərbaycan həyatını realistcəsinə əks etdirən, dünya dramaturgiyasında ən dolğun «xəsis» obrazı yaradılan «Sərgüzəşti-mərdi-xəsis» («Hacı Qara») (1852), fırldaqçı vəkilləri, hiyləgər tacirləri hədəfə alan, istibdad və fanatizmin hökm sürdüyü bir dövrdə insanların hüquqlarının tapdalanmasına etirazın önə çəkildiyi «Mürafə vəkillərinin hekayəti» (1855) əsərlərini yazdığını, böyük bir ədəbi məktəbin əsasını qoyduğunu araşdırır. Onun yolunu davam etdirən N.B. Vəzirovu, Ə.Haqqverdiyevi, C.Məmmədquluzadəni, C. Cabbarlımı xatırladır.

C.Xəndanın ateist adlandırdığı Mirzə Fətəlinin dinə münasibəti, Allahın varlığını qəbul etməməsi ilə bağlı bəzi mülahizələrindəki məqamlara münasibətimiz fərqlidir.

Əslində problem o dövrün tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarının bəzilərinin səmimi şəkildə, bəzilərinin isə məcburən sovet ideologiyası ilə silahlanmasıdır. Cəfər Xəndanın və digər tədqiqatçıların Mirzə Fətəlini ateist adlandırması həqiqəti əks etdirmir.

M.F.Axundovun rus dilini yaxşı bildiyindən Avropa, Rusiya realist sənətkarlarının – Molyer, Didro, Volter, Lomonosov, Derjavin, Karamzin, Puşkin, Qoqol, Lermontov, Ostrovskinin yaradıcılığına, antik dövrün, Qərbin tanınmış filosoflarının, XVIII əsr Fransız materialistlərinin dünya-görüşlərinə bələd olduğunu diqqətə çatdıran C.Xəndan onun filosofluq fəaliyyəti üzərində xüsusi olaraq dayanır. Fəlsəfi mövzuda olan «Kəmalüddövlə məktubları» ilə yanaşı 1868-ci ildə «İngiltərə filosofu Yuma cavab» adlı farsca yazdığı fəlsəfi əsəri, 1862-cı ildə Cəlaləddin Rumi haqqında «Tənqid risaləsi» əsərini də təhlil edir. İdealistlərin dünyanın yaranması haqqında nəzəriyyələrinin əksinə olaraq, onun «dünya bir vəhdətdir, əzəli

və əbədidir. O bizim iradəmizdən və ümumiyyətlə, heç bir iradədən asılı olmayaraq vardır və olacaqdır» nəzəriyyəsinə tərəfdar olduğunu deyir.

M.F.Axundovun materialist fəlsəfi görüşlərini əks etdirən «Fehristi-kitab» (1859), «Nəsr və nəzm haqqında», «Tənqid risaləsi» (1862), «Kritika. Yüksək İrənin «Millət» qəzetinin münşisinə», «Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika» (1871) məqalələri və «Kəmalüddövlə məktubları» (1865) kimi fəlsəfi əsərləri, bir sıra məktubları yaradıcılığında mühüm yer tutur. C.Xəndan burada Şərq xalqlarının feodal-patriarxal gerilikdən qurtulması üçün Axundovun yaydığı maarifçilik ideyalarına diqqət yetirir.

M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» povestində qoyduğu məsələlər ədəbiyyatşünasların təhlilində geniş yer almışdır. Povesti «satirik əsər» adlandıran Mir Cəlal Axundov satirasının «teoretik-fəlsəfi» köklərinin çox «dərin» olduğu fikrindədir. Onun fikrincə, «bu satira müəllifin zalımlara, şahlara və feodalizm münasibətlərinə nifrətinin ifadəsidir. Bu nifrət Axundovda xalqa və zəhmətkeşlərə, elmə və mədəniyyətə olan səmimi məhəbbət qədər böyük və ölməzdir»¹.

C.Xəndan Yaxın Şərq ədəbiyyatına dram janrını gətirən mütəfəkkirin həm yeni janrlar yaratmaq, həm də mövcud janrda bir qədər dəyişiklik etmək istəyini, əsrlər boyu tənqidsiz qalan Şərq ədəbiyyatında ədəbi tənqidin inkişaf etdirilməsi vacibliyini yada salır.

Cəfər Xəndan M.F.Axundovun təkcə Azərbaycanın deyil, ümumən Yaxın Şərqin, xüsusilə irticaçı İrən əsarəti altında qalan Cənubi Azərbaycanın ağırlarını çəkən əsl vətəndaş, milli təəssübkeş kimi xalqının savadlanması, azadlığı, inkişafı üçün məqsədyönlü fəaliyyətini izləyir. C.Xəndan M.F. Axundov haqqında Azərbaycan oxucusuna hələ XX əsrin əvvəllərindən qiymətli məlumatlar verir. C.Xəndan bu böyük sənətkarın yaradıcılığını tədqiq edən ilk ədəbiyyatşünas kimi öz üzərinə götürdüyü vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir.

“Abbas Səhhətin bədii tərcümələri, yaradıcılığında maarifçilik ideyaları” adlanan üçüncü bölmədə Sabirin yaxın dostu olmuş, M.Mahmudbəyovla birlikdə «Yeni məktəb» (1909), «Türk ədəbiyyatına ilk qədəm» (1914) dərsliklərini yazmış Abbas Səhhətin ədəbiyyat tariximizdə rolu tədqiq edilir. C.Xəndan onun «Fəryadi-intibah», «Nitqi-mənzum», «Dilbəri-hürriyyətə qitə», «Yad et», «Oxucularıma», «Şikayət» kimi xalqı maarifə, mədəniyyətə səsləyən əsərlərini, «Özlərini sevnələrə», «Müsəlman ürəfaları», «Şair, şeir pərisi və şəhərli» adlı poetik nümunələrini, «Bədbəxt ailə», «Qaragünlü Həlim» hekayələrini, «Volqa səyahəti» romanını, «Əli və Aişə» əsərini, uşaqlar üçün yazdığı şeir, təmsil və pyeslərini («Güllərin bəhsi», «Yaz», «Ata və oğul», «Küçə uşağı», «Cəhalət səmərəsi» və s.),

¹ M.Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Azərneşr, 1973, s.120

dünya ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri, elmə, maarifə verdiyi dəyərləri araşdırır.

Cəfər Xəndan sovet dövründə formalaşmış ənənəyə uyğun olaraq romantikləri mürtəce və mütərəqqi qollara ayırırdı. O, A.Səhhətə də məhz bu mövqedən yanaşırdı. Tədqiqatçıya görə, A.Səhhətin yaradıcılığının birinci dövründə yazdığı qəzəllərində S.Ə.Şirvaninin maarifçilik fikirlərinin təsiri hiss olunur. Sədi, Hafiz haqqındakı şeirlərinin dili qəliz, ifadə vasitələri köhnə olsa da, Şərq şairlərinə müsbət münasibəti nöqtəyindən nəzərdən dəyərlidir. Alim qeyd edir ki, 1905-ci ildən sonra şairin dünyagörüşündə bir intibah əmələ gəlmişdir. Onun məzlum millətlərə xitabən «Ayıl!» çağırışı ilə müraciətini yüksək dəyərləndirməklə yanaşı, C.Xəndan A.Səhhətin 1905-ci il inqilabına «xırda burjua şairi kimi» münasibət bəslədiyini, dünyagörüşünün «məhdud və ziddiyyətli» olduğunu da vurğulayır. Şairin 1905-ci ildə «Həyat» qəzetində çap olunmuş «Yeni şeir necə olmalıdır?» məqaləsində «köhnə sxolastik Şərq ədəbiyyatı formalarını, köhnə mədhiyyə şairlərinin yaradıcılıq üslubunu tənqiddə» başladığını yazan tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, A.Səhhət məqalədə qoyduğu sualın cavabını təcübi şəkildə həll edə bilməmişdir. Alim sübut kimi «Bahar axşamı» şeirini nümunə gətirir.

C.Xəndan A.Səhhətin şeirlərində vətənpərvərlik, istismarçı siniflərə nifrət, yoxsul xalq kütlələrinə rəğbət hissələrinin ifadə olunduğunu göstərməklə yanaşı, hesab edir ki, o, «siniflər arasında olan barışmaz ziddiyyəti sinfi mübarizənin əsl mahiyyətini tam aydınlığı ilə görmür, ancaq fəhlə və kəndlilərin ağır vəziyyətini təsvir etməklə kifayətlənir». C.Xəndan onun əsərlərində bolşevizm, ideyalarına məhəbbət axtarır, tapmadıqda isə şairin öz mübarizəsində «ardıcıl» olmadığı qənaətinə gəlir. A.Səhhətin nəsr və dram əsərlərini tədqiq edən alim onların «dramaturji konflikt, hadisələrin zənginliyi, obrazların dolğunluğu etibarilə zəif» olduğunu, müəllifin dramaturgiyamız tarixində görkəmli yer tutmadığını bildirir. Göründüyü kimi, siyasi ideologiyaya tabe etdirilmiş sovet ədəbiyyatşünaslığının romantiklərə birmənalı olmayan münasibəti C.Xəndanın A.Səhhət yaradıcılığına yanaşmasında da özünü göstərir.

C.Xəndan A.Səhhətin uşaq şeirlərini bədii cəhətdən yüksək qiymətləndirir, onların uşaq psixologiyasına uyğun olduğunu, uşaqların hiss və həyəcanlarını ifadə etdiyini, bu səbəbdən də məktəblilərin dilindən düşmədiyini yazır. Müəllifin təmsillərində alleqoriyadan ustalıqla yararlandığını dəyərləndirmişdir. A.Səhhətin tərcümələrinin orijinal əsərlər təəssüratı yaratdığını söyləməklə, əslində, ona tərcüməçi kimi ən yüksək qiymətini vermişdir. C.Xəndan şairin dövrünün bədii-estetik fikrinin inkişafında özünəməxsus yer tutduğunu xüsusilə ön plana çəkmişdir.

Dissertasiyanın **“C.Xəndan Azərbaycan ədəbi mədəni fikrinin inkişafında “Molla Nəsrəddin” jurnalının və molla-nəsrəddinçilərin**

rolu barədə” adlanan **ikinci fəslində** XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin inkişafında misilsiz rol oynamış “Molla Nəsrəddin” jurnalının, dövrün ədəbiyyatının təkamül mexanizmini, ədəbi prosesin gedişatını müəyyənləşdirən, daha sürətlə inkişaf edən ədəbi ənənələrin dərin təhlilini verən, keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salan, bədii faktları sistemləşdirən, mədəniyyətimizi irəli aparən böyük ədiblərin həyat və yaradıcılığı, iş prinsipləri haqqında ətraflı, məzmunlu məlumatları «saf-çürük» edən, yaratdıqları əsərlərin əsl qiymətini verən Cəfər Xəndanın ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti araşdırılır.

“Azərbaycan ictimai-ədəbi fikrinin inkişafında «Molla Nəsrəddin» jurnalının rolu və Azərbaycan tənqidi realizmi və demokratik jurnalistikanın ideya-estetik istiqaməti” adlanan birinci bölmədə 1905-ci il inqilabının təsiri nəticəsində Azərbaycanda ictimai fikrin qüvvətlənməsi, mətbuatın dirçəlişi, Azərbaycan dilində satirik jurnalların nəşri, «demokratik mövqe» tutması ilə bağlı C.Xəndanın elmi-nəzəri fikirləri tədqiq edilir.

C.Xəndan «Demokratik mətbuat və onun burjua mətbuatı ilə mübarizəsi»ndən bəhs edərəkən birinci növbədə «Molla Nəsrəddin»in rolunu xüsusi olaraq diqqətə çatdırır.

C.Xəndan «Molla Nəsrəddini» zəmanə özü yaratdı», “bizi 1905-ci il inqilabı zamanı çar hökumətinə atılan bombalar oyatdı”– deyən C. Məmməd-quluzadənin o zamankı şəraiti təsvir edən fikirlərinə diqqəti çəkir: «Və elə ki, fürsət düşdü, o zaman ki, azadi-tələb firqələr, müharibədən zəif düşmüş Nikolay hökumətinin üstünə hücumu başladılar, o vaxt biz də vaxtdan istifadə edib, özümüz üçün bir zəminə axtardıq ki, orada biz də öz dərdi-dilimizi deyə bilək»¹.

Tədqiqatçı «Molla Nəsrəddin»in həftədə bir dəfə nəşr olunduğunu, birinci nömrəsinin köhnə stillə Tiflisdə nəşrini, dəfələrlə çar hökuməti tərəfindən bağlandığını, yenə də xalqın tələbi ilə nəşr olunduğunu, o dövrdə bütün jurnallardan daha çox oxunduğunu, «Zaqafqaziya, Özbəkistan, Tatarıstan, Türkmənistan, Dağıstan, İran, Türkiyə, hətta Hindistanda» sevildiyini, ümumən bütün Şərqə təsirini, jurnalda «Beynəlxalq mövzulara aid felyeton, şeir, məqalələr, teleqraf xəbərlərinin bir çox ölkələrdən məlumat verdiyini, redaksiyaya fərqli ölkələrdən müxtəlif dillərdə məktublar gəldiyini, jurnal ətrafında toplaşan qələm əhlinin oxucuların səviyyəsində əsərlər yazdığını qeyd edir. C.Xəndan jurnalın iştirakçılarını, müəlliflərini üç qrupa ayırır:

1. Jurnalın daimi yazıcıları-Mollanəsrəddinçilər.

¹ Xəndan C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi очерkləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1955, s.31

2. «Molla Nəsrəddin» cərəyanına daxil olmayıb, hərdən bir jurnalda iştirak edən yazıçılar.

3. Ədəbiyyat həvəskarları və oxucular»¹.

Jurnalın Təbrizdə nəşrini «böyük hadisə» adlandıran C.Xəndan «Molla Nəsrəddin» jurnalının ənənələrini davam etdirən «Azərbaycan» jurnalını geniş və müqayisəli şəkildə araşdırır. Şərq aləmində sevilən «Molla Nəsrəddin» başqa ölkələrə yayıldıqdan sonra onun təsiri altında Bakıda satirik («Tuti», «Zənbur», «Məzəli», «Kəlniyyət», «Babayi-Əmir», sonralar «Əqrəb»; Təbrizdə «Əncümən», «Azad», «Maarif», «Təməddün» «Sübhi-sadiq»), digər yönümlü qəzet və jurnalların nəşr olunduğunu qeyd edərək onların fəaliyyətinin izləyir.

Milli mətbuat tarixində «Əkinçi»dən sonra şöhrət qazanmış «Molla Nəsrəddin» Tiflisdə (1906-1917), Təbrizdə (1921), Bakıda (1922-1931) C.Məmmədquluzadə, Ö. Faiq, M.Ə.Bağirovun birlikdə açdıqları «Qeyrət» mətbəəsində, bəzi şəxsi mətbəə və litorqafiyalarda, sovet dövründə «Kommunist» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuş, sonralar 12 cilddən ibarət nəşri nəzərdə tutulmuşdur. Birinci cildi 1988-ci ildə işıq üzü görən «Molla Nəsrəddin» jurnalının Azərbaycanın, bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqlin oyanmasında, məzlum xalqların inkişafı yolunda böyük xidmətləri olub. Onun rolunu yüksək qiymətləndirən tədqiqatçılar bu fikirdə yanılmırlar ki, «Kolokol», «Oteçestvenniye zapiski», «Sovremennik» rus ədəbi ictimai fikrinin inkişafında necə rol oynamışdysa, «Molla Nəsrəddin» də Azərbaycan xalqının, Şərqlin oyanmasına, inkişafına bir o dərəcədə təsir göstərmişdi». Bütünlüklə mübariz, istismarçı siniflərə qarşı barışmaz «Molla Nəsrəddin» Cəfər Xəndan, Mir Cəlal kimi ədəbiyyatşünaslarla yanaşı L. Klimoviç, Q.Somidze, K.Zelinski, T.Tahircanov, Q.Mixaloviç, D. Komissarov, İ.Braginski və s. kimi sovet ədəbiyyatşünaslarının da diqqətini çəkmiş, jurnal, onun silahdaşları, «bu jurnalın Azərbaycan və ümumiyyətlə Şərqlə ədəbi ictimai fikri tarixində mövqeyi, orijinal üslubu, satirik gülüşü və s.»² kimi məsələlərə nəzər yetirmişlər. Dissertasiyada bu məsələlər təhlil obyektidir.

“C.Məmmədquluzadənin publisistikası, ədəbi yaradıcılığı və jurnalistlik fəaliyyəti ilə bağlı C.Xəndanın mövqeyi” adlanan ikinci bölmədə Cəfər Xəndan tərəfindən C.Məmmədquluzadənin rus və dünya ədəbiyyatının qabaqcıl ənənələrini dərinlən öyrənən, M.F.Axundovla başlayan realist Azərbaycan nəsrini inkişaf etdirən, «ədəbiyyatın rolunu xalqa xidmətdə, ictimai yaraları sağaltmaq üçün geniş fəaliyyətdə» görən, «bütün varlığı ilə həyata bağlanan, ictimai-tərbiyəvi əhəmiyyəti olan realist

¹ Xəndan C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerkləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1955, s.41

² “Molla Nəsrəddin”. 12 cildlə. I c.Bakı: Elm, 1988, s.16

ədəbiyyatın tərəfdarı», «ictimai həyatda gördüyü tipik hadisələri qələmə almağı» lazım bilən bir sənətkar kimi yaradıcılığının təhlili və tədqiqi qabardılır.

C.Xəndan yazığının XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ən böyük xidmətlərindən biri kimi «hekayə janrını» yaratmasını və inkişaf etdirməsini dəyərləndirir. Hekayə janrında yazılmış əsərlərə «böyük ehtiyac hiss edildiyini» nəzərə alan C.Xəndan qeyd edirdi ki, hekayələrdə hadisələrin qəhrəmanları «xırda», «kiçik» adamlar olsalar da, yazıçı «oxucuları düşündürən, onlara ibrət dərsi verən» məsələlərdən bəhs etmiş, gördüyü yüzlərlə hadisədən, adamlardan «birini» seçib «onun timsalında yüzləri, minləri əhatə etmək kimi ümumiləşdirmə yolu ilə» getmişdir.

«Kişmiş oyunu», «Danabaş kəndinin əhvalatları» və s. kimi əsərlərdə süjet xəttinin konkretliyi, yığcamlığı, fikrin bədii təsir qüvvəsini artırmaq üçün xüsusi fikir verdiyi «haşiyələr»in «qısa və maraqlı» tərəfləri təhlil edilir. C.Xəndan yazığının ifşa üsullarının «müxtəlif» olması məsələlərini araşdırır. «Usta Zeynal» hekayəsini bu cəhətdən «Qurbanəli bəy», «Danabaş kəndinin əhvalatları» əsərləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edir.

M.F.Axundovun yolunu davam etdirən C.Məmmədquluzadənin «Çay dəstgahı», «Ölülər» (1909), «Anamın kitabı» (1920), «Dəli yığıncağı» əsərlərinin geniş təhlilini verir.

«Kamança» (1920) əsərində «müsavət dövründə genişlənməkdə olan milli qırğın «siyasəti»nin ifşa edildiyi qənaətində olan tədqiqatçının fikrincə, müsavətçilər öz ağıllıqlarını möhkəmlətmək, inqilabi hərəkatın qarşısını almaq, qəti döyüşə qalxmış xalq kütlələrinin qüdrətini zəiflətmək üçün 1905-1907-ci illərdə çarizmin törətdiyi milli qırğın siyasətini yenidən alovlandırır, yerli burjuaziya və onun partiyaları ədavəti gücləndirir. C.Xəndan «Kamança»da qoyulan problemlərin bu nöqtəyi-nəzərdən təhlilini verir. Yazığının əsərdə qoyduğu xalqlar dostluğu məsələsi öz təhlilinə görə düzgündür, əsərin müsavət hakimiyyətinin son aylarında yazıldığını əsas götürən tədqiqatçının (əsərin sonunda 1920-ci il yanvar tarixi göstərilib), C.Məmmədquluzadəni müsavətə milli qırğın siyasətində günahlandırması, yazığının buna nifrət etməsi haqqında söylədiyi fikir mübahisə doğurur. Müsavət hakimiyyətdə olduğu, hüquqi bir dövlət qurduğu, xalqların azad və sərbəst yaşamasını təmin etmək uğrunda mübarizə apardığı halda, niyə xalqlar arasına düşən millətçilik qırğını müdafiə etməli idi ki? Əsərin mövzu, ideya məsələləri doğru təhlil edilmiş olsa da, C. Xəndanın həmin hadisələrin baş verdiyi zaman hakimiyyətdə olan müsavətyönlü insanlar, onların siyasi mövqeyi haqqında verdiyi şərhləri səhvdir və yaşadığı dövrün kommunist-bolşevik ideologiyasından irəli gəlir.

C.Xəndan böyük realist sənətkarın milli dramaturgiyamızın inkişafına təsirini geniş və hərtərəfli təhlil etmiş, hekayələr, felyetonlar ustası C.Məmmədquluzadənin dramaturq kimi də sənətkarlıq keyfiyyətlərini,

əsərlərinin ictimai-siyasi əhəmiyyətini dəyərləndirdiyi məsələlər dissertasiyada əhatəli şəkildə araşdırılır.

“Mollanəsrəddinçilərin Azərbaycanda inqilabi-demokratik, ictimai-siyasi, mədəni, ədəbi prosesin inkişafında rolu” adlanan üçüncü bölmədə Cəlil Məmmədquluzadənin silahdaşlarından “Bikəs”, “Əli-dəyənəkli”, “Məşədi Sijimqulu”, “Sallax”, “Qoca”, “Zığ-zığ”, “Kefsiz”, “Sərsəri”, “Qanacaqsız” və s. imzalarla tanınan Əli Nəzminin, «Əliqulu», «Qəmküsar», «Cüvəllağı bəy», «Sarsaqqulu bəy», «Simurq», «Xadimi-millət», «O taylı» təxəllüsləri ilə yazan Əliqulu Qəmküsarın, «üslubundakı yumurun qüvvətliyi» ilə fərqlənən, «hekayə və dramları ilə realist Azərbaycan nəsrinin mütərəqqi cəbhəsinə mənsub» Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, şair, dramaturq, jurnalist, memuarist, siyasi publisist, musiqi mətnləri müəllifi, tərcüməçi, xüsusilə qüdrətli nasir-romançı, həm də alim-şərqşünas kimi tanınmış, mollanəsrəddinçilər arasında dəsti-xəttilə seçilən Məmməd Səid Ordubadinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı C.Xəndanın təhlil və tədqiqləri geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilir.

C.Xəndan bütün tədqiqatlarında yazıçıların yaradıcılığına Böyük Oktyabr sosialist inqilabının məfkurə cəbhəsindəki tarixi qələbələr kontekstindən yanaşır. Maraqlıdır ki, o Mollanəsrəddinçilər cərəyanının bütün yazıçılarının, şair və digər realist sənətkarlarının müsavət əleyhinə, liberal-burjua məfkurəsinə qarşı olduqları fikrindədir. Dissertasiyada N.Nərimanov, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi... kimi sənətkarların yaradıcılığını araşdırarkən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirdiyi diqqətə çəkilir.

Liberallar, müsavətçilər eyni əqidə uğrunda mübarizə aparmışlar. İctimai-siyasi vəziyyətin gərginləşdiyi bir dövrdə qüvvələrin tarazlığı pozulanda, bolşevizm daha ciddi mübarizə yoluna qədəm qoyub milyonlarla insanların tökülən qanı üzərində öz hakimiyyətini qurdu və hətta müsavətçilərə qarşı da qanlı mübarizə yolunu tutdu. Müsavətçilərin qurduğu Xalq Cümhuriyyəti məhz hakimiyyət hərisi olan bolşeviklərin əliylə boğuldu.

Sovet tənqidçi və tədqiqatçıları «Mollanəsrəddinçilər»in bütün nümayəndələrinin guya fevral-burjua inqilabının mahiyyətini dərk etmədiklərini, tənqidi realizmin nümayəndələrinin «öz səhvlərini» başa düşdükələrini yazırdılar. Əslində, bolşevizm hakimiyyətə yiyələnəndən sonra siyasətində böyük nöqsanlara yol verdi, ictimai quruluşu kökündən dəyişmək, liberal burjuaziyarı, onların əksinə olan qüvvələri yolundan götürmək üçün mübarizə apardı. Onlar hakimiyyətə gəlmək üçün Azərbaycanda qurulan demokratik bir respublikanı beşiyindəcə boğdular. Hakimiyyəti ələ alan bolşevizm öz siyasi ideologiyası əleyhinə çıxan hər kəsin məhvinə rəvac verirdi. Hakimiyyətə yenicə gələn müsavətçilərə qarşı bolşeviklərin sərt ittihamları əslində hakimiyyətə yiyələnmək üçün bir bəhanə idi. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti qurulan dövrü Fətəli xan Xoyski

belə xarakterizə edir: «Hökumətimizi elə bir zamanda təşkil etdik ki, bir kənddən digərinə getmək qorxulu idi. Heç kəsin irzi, namusu, malı əmində deyildi. Dəmir yolları tamamilə yatmış kimi idi, poçt və teleqraf müxabirəti bilmərrə kəsilmişdi. Dövlətin ən artıq möhtac olduğu maliyyə naminə heç bir şeyi yox idi. Dövlət makinasını təşkil edən idarələrin həpsi dağılmışdı, xidmətçilər qaçmışdı, idarələrin bəzilərinin adı var idisə, özü yox idi. Hər yerdə beş-on adam yığışib bir hökumət düzəldir, bir qanun veriyordu. Hər kəs özünə bir hökumət idi. Bəylə bir zamanda Azərbaycan tərəfindən seçilmiş Milli Şura hökuməti təşkil edib məmləkətin müqəddəratını ona tapşırırdı... fəqət, bununla bərabər daxili işlər o qədər pərişan idi ki, hökumət daxilində qanun və asayiş bərpasında aciz idi, zira nə əsgəri qüvvəmiz var idi, nə silahımız» (7 dekabr. 1918-ci il). Belə bir dövrdə azadlıq uğrunda gedən mübarizədə hakimiyyətə yiyələnmək üçün bolşeviklər müsavətçiləri gözdən salmağa çalışır, xalqa düşmən yol tutmaqda ittiham edirdilər. Bolşeviklər hakimiyyətə gələn kimi birinci növbədə onları yoldan götürmək siyasətində maraqlı oldular. Xalqda onlara qarşı nifrət ruhu aşılamağa çalışan bolşevik hökuməti çirkin Stalin siyasəti altında Şərqdə ilk müstəqil dövləti quran müsavətçiləri, bu dövlətin xalqımızın taleyində oynaya biləcək böyük rolu başa düşən uzaqgörən siyasətçiləri, alimləri, tarixçiləri, həmçinin xalqın haqq səsinə dünyaya bəyan edə biləcək qələm sahiblərini, qüdrətli sənətkarlarımızı repressiyaya məruz qoydular, qətlə yetirdilər, mühacir həyatı yaşamağa məcbur etdilər. Cəfər Xəndan kimi ədəbiyyatşünaslar bunu görməmiş deyildilər.

Dissertasiyanın “Sabirin sənətkarlıq xüsusiyyətləri elmi-nəzəri düşüncə müstəvisində” adlanan III fəslə iki bölmədən ibarətdir. Qeyd edək ki, Sabirin ümumilikdə həyat və yaradıcılığı, poetikası, sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlı tədqiqat apararı, monoqrafiya müəllifi olan ilk ədəbiyyatşünas C.Xəndandır. **“M.Ə.Sabir irsinin poetikası C.Xəndanın şərhində”** adlanan bölmədə C.Xəndan şairin iki dövrə böldüyü yaradıcılığının geniş təhlilini verir, onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tədqiq edir, Sabirin bədii-poetik imkanlarını araşdırır.

C.Xəndan şairin bədii zövqünün, poetik görüşlərinin, eləcə də əsərlərinin şəkli quruluşunun dövr, hadisə, mövzu və sairədən asılı olaraq «tez-tez dəyişdiyi»ni, «təkmilləşdiyi»ni, «yeniləşdiyi»ni, sənətkarın təkrardan «qaçması»ni, «rəngarəng qafiyələr işlətməsi»ni, müxtəlif şeir ölçülərindən yararlanmasını qeyd edir. Tədqiqatçı araşdırmalarında bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirir, onun satira texnikasını yüksək dəyərləndirir.

C.Xəndan Sabirin «Süjet qurmaq prinsipini» araşdırır. Xalq şeirinin poetik prinsiplərindən birinin əsərlərdə «süjet xətti qurmaq» olduğunu diqqətə çatdıran C.Xəndan sovet şeirində inkişaf edən «süjetli lirika» və «süjetli satira»nın Sabir yaradıcılığında «yaxşı nümunələrini» görür. Şairin süjet və mövzu rəngarəngliyinin və zənginliyinin həyatı yaxşı bildiyindən

irəli gəldiyini deyən tədqiqatçı fikrini belə ifadə edir: «bu süjetlərin tematik dairəsi nə qədər geniş olsa da, ideya istiqamətində bir vəhdət nəzərə çarpır; köhnə dünyanı yıxmaq, onun yerində yeni və gözəl bir dünya qurmaq qayəsi üzlərcə süjeti birləşdirir, vahid, möhkəm monolit süjetin qollarını yaradır»¹.

Şairin əsərlərində süjetqurma prinsipinin seçilən «mövzu ilə» bağlılığını vurğulayan tədqiqatçı onun «mövzu və tip seçmə prinsipi»nə toxunur. Sabirin poetikasındakı müasirlik və aktualıq da C.Xəndanın nəzərindədir.

Müasirlik və aktualıq prinsipi Sabir poetikasında bir sıra yeniliklərin yaranmasına «səbəb» olmuşdur. C.Xəndan bədii publisistikanın şairin satiralarına «burjua-mülkədar cəmiyyətinə xas olan tipik hadisələrin təsvirini, mövzu rəngarəngliyini və zəngin söz ehtiyatını (inqilab, iğtişaş, parlaman məşrutə, hüriyyət və s.) gətirdiyini, «köhnə təşbeh-istiarələr, cinaslar, məcazlar şairə müasir zövqə görə «nöqsanlı» göründüyündən, bu sahədə «bir sıra yeniliklər» yaratmış olduğunu bildirir. Şairin yaradıcılığında bu müasirlik və aktualıq prinsipi ənənələri ən qüvvətli realist sənətkarlar tərəfindən davam etdirilmişdir.

Tədqiqatçı kəsərli, tutarlı dəlillərə əsasən şairin bədii məntiqinin qüvvətli olduğunu deyir.

Sabirdə «konkret kinayə forması» görünən C.Xəndan kinayələrin ifadə formalarından, spesifik cəhətlərindən danışmağın, onları qruplaşdırmağın mümkünlüyünü göstərir. Bunlar “Tərifləmə yolu ilə kinayə; Pisə yaxşı deməklə yaranan kinayə; Yaxşıya pis deməklə yaranan kinayə; Nəsihət və məsləhətlərlə kinayə; Avamların kinayəsi”dir.

Şairin sözü, ifadəni, cümləni ölçüb biçməsi, məntiqi əlaqəyə fikir verməsi, kinayələrdə olduğu kimi tərizlərdən istifadədə də qazandığı bədii uğurlar araşdırılır. Kinayə kimi tərizin də təzahür formalarının müxtəlif olduğunu deyən tədqiqatçı burada ictimai dərdləri ön plana çəkən, sinfi mübarizənin bu yolla təzahürünü göstərən şairin xidmətini yüksək qiymətləndirir.

Tərizin ifadə formalarından olan etiraf yolu ilə yazdığı satiraları təhlil edir, onu əsas güllüş üsullarından biri kimi dəyərləndirir.

“M.Ə.Sabirin ifşa üsullarının C.Xəndan tərəfindən təhlili” bölməsində” ifşa üsullarının hər biri araşdırılır. Sabirin yaradıcılığında **tipin özünü nümayiş yolu ilə ifşa üsulu üzərində tədqiqatçı xüsusilə dayanır**. Məsələn, «Millət necə tarac olur-olsun nə işim var?» – deyən tip haqqında şairin heç bir söz demədiyi, tipi özünü nümayiş yolu ilə ifşaya çalışıb tendensiyaçı münasibətini gizlətmədiyi tədqiqatçı tərəfindən diqqətə çatdırılır. **Fikrin tərs mənada ifadəsi yolu ilə ifşadan bəhs edən C.Xəndan** yazır: “tərpənmə əvəzinə - tərpən, ayılma əvəzinə - ayıl! – deyən şair elə

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I cild. Bakı: Çaşıoğlu, 2010, s. 9

dərin yaralara əl atır ki, bu toxunma ağrı ilə nəticələnsə də, xəstə sağalmasını arzu edir. **Parodiya yolu ilə ifşa** üsulu deyərkən Füzuliyə, Firdovsiyə, Türkiyə tənziat ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Namiq Kamala, Seyid Əzimə, Abdulla Cövdətə, Mahmud Əkrəmə olan parodiyalar nəzərdə tutulur. **Xoşbəxtliyi bədbəxtlik hesab etmə yolu ilə ifşaya** nümunə kimi avam qadının öz şair ərindən şikayətlənməsi, savadsız kişinin oğlunun inqilabi yol tutmasından qeyzlənməsi, elm oxuyan, siyasi mübarizələrdən başı çıxan oğlunun xoşbəxtliyinin bədbəxtlik kimi qəbul edilməsi və s. göstərilir. **Bədbəxtliyi xoşbəxtlik hesab etmə yolu ilə ifşaya** irticanın artması nəticəsində mətbuatın bağladılması xəbərini eşidən tipin xalqın həyatında bədbəxtlik olan bu hadisəyə sevinməsi, «Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can» deməsi, «Bəxtəvər» satirasındakı bədbəxtliyi müsbət qiymətləndirən kişinin oğlunun «şücaətinə» sevinməsi və s. misal gətirilmişdir. **Quru tərif yolu ilə ifşa** deyərkən İran xalqının qəddar düşməni Məhəmmədəli şah haqqında yazılmış, onun iç simasını açdığı şeirlər və s. nəzərdə tutulur. **Müşairə və mübahisə yolu ilə ifşa** üsulunda Sabir dövründən narazılıq hissini öz qələm yoldaşları ilə sanki müşairə şəklində verir, bu və ya başqa məhdud görüşləri tənqid yolu ilə böyük siyasi-ictimai hadisələrə qarşı kəskin mülahizələrini deyir. **Eyham və rəmlə ifşa** sənətkarın senzuradan gizlənmək üçün eyhamlarla fikrini başa salmağa çalışması, bundan fikrin təsirini artırmaq məqsədilə də istifadə etməsidir. **Müstəqim yolla ifşaya nümunə** «Ağzıdualı qoca baqqal» kişinin bir uşağa qarşı qeyri-insani münasibətidir. **Müqayisə yolu ilə ifşaya** özünü millətpərəst adlandıran, əslində isə millətin dərdindən xəbəri olmayan tipin etirafı aiddir. Burada irəlində gedən millətlərlə geridə qalan milləti sadəcə olaraq «müqayisə etmir», bu müqayisədə açıq tendensiya «özünü göstərir». Şeirdə «geriliyi qamçılamaq üçün kinayə, hətta tərifdən istifadə» olunur, bununla birlikdə geriliyə dözməyən vətəndaş şairin «ürək sözləri» tam aydınlığı ilə açılır, oradakı ictimai kədər qabarıq şəkildə gözə çarpır. **Keçmişini idealizə etmək yolu ilə ifşadan danışarkən** tədqiqatçı öz şəxsi mənafeələrini güdənlərin xalqın avamlığından istifadə edib öz mal-mülkünü artırdığını, harınladığını, indi isə zəmanə dəyişdiyindən, o gəlhağəl olmadığından keçmişini yada salıb heyifsiləndiyini qeyd edir. **Sadəlvəhcəsinə özünü bilməməzliyə qoyma yolu ilə ifşa zamanı** hamıya məlum olan və ya olmayan həqiqətlər elə təsvir edilir ki, guya tip bunları bilmir. **Dərdləşmə yolu ilə ifşa** üsulunda şah sultanla, məşədi kərbəlayı ilə, molla seyidlə, azyaşlı qız xandostu ilə, gəlinlər Xanbacı ilə, sərkərdə şahla dərdləşdiyi kimi fəhlə kapitalistlə, dilənçi bəylə, arif nadanla və s. zidd qütbləri təşkil edən adamlar da bir-birilə görüşüb danışır, çağırır bağırır və yaxud söyüşürlər. **Fikrin tərsinə ifadəsi yolu ilə ifşaya** «Millət şərqisi»ndə rast gəlirik. Şair «Qeyrət edib çalışdım, düşdün qabağa millət» desə də, bunun tərs mənada dərin bir istehza olduğu C.Xəndanın şeirdən gətirdiyi bir

bəndlə açılır. Köhnəpərəst, cahil və nadanlar «yeni məktəblərin açılmasına, xalqın maariflənməsinə qarşı XX əsrin əvvəllərində daha geniş şəkildə çıxır», bu, «böyük vüsət alır», hətta «köhnəliklə yeniliyin mübarizəsini təmsil edən bir rəmzə çevrilir», məhz buna görə də Sabir «həm satirik, həm də ciddi şeirlərində, xüsusən tərbiyə məsələləri ilə əlaqədar olan əsərlərində bu mövzuya dönə-dönə qayıdır», biri digərindən gözəl əsərlər yaradır. Eyni mövzunun «təkrar olunmasına baxmayaraq», şair «orijinallıq nümayiş etdirir», «vəzn, qafiyə və üslub rəngarəngliyinə fikir verir». C.Xəndan bütün bu ifşa üsullarını müəyyənləşdirməklə şairin sənətkarlıq potensialını, yaradıcılıq imkanlarını ortaya qoymuşdur.

Ümumilikdə Sabir ədəbi məktəbi C.Xəndanın gərgin əməyi sayəsində elmi, nəzəri təhlil və tədqiqini tapmışdır. Ali və orta məktəb dərslərlərində Sabirin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat C.Xəndan qələminə məxsusdur. C.Xəndan «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» dərslərində onun haqqında ayrıca oçerk vermişdir. C.Xəndan «Sabirin sənətkarlıq xüsusiyyətləri» kimi dəyərli elmi monoqrafiyasını da yazmış, Sabir yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatında rolunu, yerini müəyyənləşdirən ilk azərbaycanlı alim kimi tanınmışdır. Tarixi proseslərə şairin yaradıcılığı əsasında aydınlıq gətirən C.Xəndanın sabirşünas kimi ədəbiyyatşünaslıq elmində rolu danılmazdır. Sabirin irsinə verdiyi düzgün qiymət C.Xəndanın elmi-nəzəri araşdırmalarının nəticəsidir, tədqiqatçı kimi böyük müvəffəqiyyətidir.

Dissertasiyanın **“Cəfər Xəndanın tədqiqatlarında Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının elmi-nəzəri-tarixi aspektləri”** adlı IV fəslə beş bölmədən ibarətdir.

“C.Xəndanın tədqiqatlarında Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı illərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsində Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı dövrdə ikiye parçalanmış xalqın bədii irsi C.Xəndan tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. O, bu dövrün sənətkarları Əbülqasım Nəbati, Heyran xanım, Məhəmməd Bağır Xalxali, Hacı Mehdi Şukhi yaradıcılığı, həyatı haqqında dəyərli məlumatlar vermiş, ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən onların yaradıcılığına münasibətini bildirmişdir. Heyran xanımın yaradıcılığındakı realizm, klassik ədəbi irsdən yararlanma, qzəllərindəki xalq ruhu, onun ədəbiyyat tariximizdəki yeri C.Xəndan tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Cəfər Xəndan “Ədəbiyyatımızın şah budağı” adlandırdığı Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını ilk dəfə geniş şəkildə araşdırmış ədəbiyyatşünasdır.

“1905-ci il rus inqilabı dövründə Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi-ədəbi mühit və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında rolu” adlanan bölmədə C.Xəndanın apardığı araşdırmalar tədqiqata cəlb edilir. C.Xəndan 1905-ci il inqilabının Cənubi Azərbaycan və İran həyatına təsirini, o dövrün tarixi-ictimai

proseslərini təhlil edir, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda inqilabi hərəkatın iki istiqamətdə davam etdiyini bildirir: «Bunlardan biri XX əsr şəraitində öz mürtəcə səciyyəsi ilə daha çox nəzərə çarpan feodal-patriarxal quruluş əleyhinə burjua demokratik inqilabi xarakterində, digəri isə daha ciddi səciyyə daşıyan milli-azadlıq uğrunda mübarizə ruhunda olmuşdur»¹. Bu iki şəkildə gedən inqilabi hərəkatın 1905-ci il inqilabından sonra «qeyri-mütəşəkkil və nəticəsiz» olduğu, hərəkata müəyyən plan daxilində mütərəqqi bir partiyanın rəhbərlik etmədiyi, onu hərəkətə gətirən qüvvələrin müxtəlif olduğu, tərkibindəki inqilabçıların da buna «təsir etməsi» göstərilir. Bununla belə, İran mürtəcələrinin zülmünün Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatını gücləndirdiyini, xalqın qələbə naminə qalxdığını, Rusiya və Avropada gedən mübarizələr kimi qüvvətli olmasa da, «hər halda islahat ideyası doğurduğunu və bir sıra qeyri-mütəşəkkil çıxışların baş verməsinə səbəb olduğunu» – deyir².

Türkmənçay müqaviləsindən sonra ikiye parçalanmış Azərbaycanın ədəbi prosesini tədqiq edən C.Xəndan bildirir ki, həmin dövrdə Şimali Azərbaycan xalqının ədəbiyyatında M.F.Axundovdan sonra yeni ədəbiyyatın N.B.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə. Sabir kimi nümayəndələri XX əsr şəraitində bu məktəbi daha da inkişaf etdirib, kütləviləşdirdikləri halda, Cənubi Azərbaycanda Axundovla başlanan yeni ədəbiyyatın nümayəndələri görünmürdü. Ədəbiyyat aləmində çalışan sənətkarların çoxu köhnə ədəbiyyatın çərçivəsindən kənara çıxa bilmirdilər³.

Tədqiqatçı M.F.Axundov və ondan sonra XX əsrdə yaranan ədəbiyyatımızın «öz ideya məzmunu və şəkli yenilikləri ilə» Cənubi Azərbaycan yazıçılarına «təsir»ini qeyd edir. M.F.Axundovun Şərq və İran xalqlarının taleyi ilə maraqlanması «təsadüfi» deyil, «ardıcıl» səciyyə daşdığını yazır. Bədii publisist yazılarından başqa yüzlərcə məktubunun böyük bir hissəsi bu mövzuya həsr olunmuş mütəfəkkirin qızgın fəaliyyəti «nəticəsiz qalmayırdı». Cənubi Azərbaycanın qabaqcıl nümayəndələri Axundovun əsərlərindən ilham alaraq feodal quruluşu əleyhinə elmi, ədəbi əsərlər yazır. Mirzə Mülküm xan (1833-1908), Ə.Talıbov (1855-1910), Zeynalabdin Marağayi (1873-1910) M.F. Axundovun yolunu «davam etdirirlər».

C.Xəndan böyük ictimai və elmi fəaliyyətlə məşğul olan fars alimlərindən Şahzadə Cəlaləddinlə⁴ M.F.Axundovun əlaqələrinə, Axundovun

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s.47

² Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s.46

³ Xəndan C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öçerkləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1955, s.59

⁴ «Nameye Xosrovan» adlı məşhur tarixi əsərin müəllifidir, əsərin əlyazmasını bir çox alimlərə, o cümlədən M.F.Axundova da göndərmişdir

cənub şagirdlərindən olan Zeynalabdin Marağayinin fəaliyyətinə diqqət cəlb edir.

İnqilabi hərəkatın şiddətləndiyi bir dövrdə şair Sərrafın «Azərbaycan» məcmuəsinin səhifələrində nəşr etdirdiyi «Vəqti-səhərdi» adlı şeiri «milləti-islamı» intibaha çağırırdı. Zansol şəhərində çalışan Axundzadə Mərəndinin yaradıcılığına inqilabi hərəkatın təsiri güclü idi. Cənubi Azərbaycanın kənd yerlərində də Məhəmməd Heydəci, Mirzə Qafar Zünuzinin «inqilabi hərəkatdan ilham alıb, İran mürtəceləri və yerli mülkədarları əleyhinə» yazdığı şeirləri vardır və C.Xəndan onları həyat və yaradıcılığını təhlil və tədqiqatə cəlb edir.

İran mürtəcelərinə qarşı «milli şüurun oyanması»nın ədəbiyyata «öz təsirini» göstərməsini araşdıran C.Xəndan Pərvin xanım Etisaminin bu hissi ifadə üçün aradığı «yeni yolları» diqqətə çəkir.

Çox az ömür sürən Pərvin xanımın farsca yazmış olduğu şeirlərinin bədii dəyəri açılır, Əli Fitrətin, Əbülqasim Lahutinin yaradıcılığı C.Xəndan tərəfindən araşdırılır.

XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Azərbaycanda mərsiyə ədəbiyyatı geniş yayıldığını, onun Raci, Qumri, Süpehri, Ahi, Mirzə Nəsim Qüdsi kimi nümayəndələri olduğunu, çoxlu sayda mərsiyə kitabları yazıldığını bildiren C.Xəndanın araşdırmalarında Məhəmməd Ağa Hüsnanın divanı da vardır. Divan «Mərsiyələr» adlansa da, «içərisində öz zamanəsindən şikayət əhval-ruhiyyəsini tərənnüm edən misralar» diqqəti çəkir.

C.Xəndan Acizin «səlis dil»inin və obrazlı təfəkkürünün XX əsr şairlərinin çoxuna «təsirini» qeyd edir. Xalq ədəbiyyatı tərzində yazdığı gəraylıları tədqiq edir.

Dilsuz yaradıcılığına diqqət cəlb edən Cəfər Xəndan «Təbriz tarixi»nin müəllifi Şahzadə Nadir Mirzənin fikirlərini yada salır. C.Xəndan XX əsr ədəbiyyatının inkişafında mətbuatın da müəyyən rol oynadığını qeyd edir. Təbrizdə inqilabın ilk dövründə nəşrə başlayan satirik «Azərbaycan» məcmuəsinə yüksək qiymətləndirir.

Mirzə Kazım Əsgərzadənin «Elmi-hesab», «Farsi sərfü nəhvi», «Bələğət elmi» və s. əsərlərinin adlarını çəkir, ibtidai məktəb üçün tərtib etdiyi dərsliklərin «sadə parçaları» ilə nəzəri «cəlb etdiyi»ni, bu gün də dərsliklərimizə salındığını qeyd edir. C.Xəndan M.H.Rüşdiyyənin «ana dilində dərs kitabları yaratmasıyla yanaşı, həmçinin ictimai-pedaqoji fəaliyyətini də» dəyərləndirir. «Fars dairələrinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq, ana dilində məktəb açmaq və dərs kitabları yaratmaq işində Rüşdiyyənin mübarizəsi ardıcıl olmuşdur. Dövrünün qabaqcıl adamlarından olan Rüşdiyyə M.F.Axundovun yeni əlifba təlimini öz həmyerlilərinə nisbətən daha dərindən başa düşmüş, hələ gənc yaşlarında ərəb əlifbasının

tədris işinə böyük əngəl olduğunu hiss etmişdi»¹. Onun həyat və fəaliyyətini araşdıran tədqiqatçı «Bidayətüt-təlim», «Kifayətüt-təlim», «Nəhsyətüt-təlim», «Təkmilüs-sərf», «Təhsili-hesab», «Əlifbayi-soviti» və başqa adlarla tanınan 17 əsərini, mənalı nəsihətlərini, tərbiyəvi əhəmiyyəti olan hekayələrini təhlil edir, təmsilləri ilə bağlı qeydlərində dilinin sadəliyi, mənalının aydınlığı haqqında dəyərli fikirlərini söyləyir.

Təbriz teatrının 1945-1946-cı illərdə xüsusilə inkişaf etdiyi, burada M.F.Axundovun, N.B.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin, C.Məmmədquluzadənin, S.S.Axundovun, C.Cabbarlının, sonralar yerli dramaturqların əsərlərinin müvəffəqiyyətlə oynanıldığı bildirilir. Rza Vaizi patriarxal həyatı tənqid edən «Cəhalət qurbanı», «Tükənməz xəzinə» dramlarını yazır. İlk dəfə qızını səhnəyə çıxartdığı üçün təqib olunur, əsərləri 1919-1920-ci illərdə müvəffəqiyyətlə oynanılır. Tədqiqatçı dramaturgiya ilə müntəzəm məşğul olan Rzaquluzadə Şərqlinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir: «O, 20-ci illərdə Bakıda təşkil olunmuş Tənqid-təbliğ teatrında oynamış və tamaşaçılar onun «Pul, yoxsa Allah» əsərini görmüşlər. Köhnə cəmiyyətin çirkinliklərini, pula həris olan insanların faciəsini, ailələrin bu üzədən dağılmasını göstərən həmin əsər Təbriz səhnəsində ən çox müvəffəqiyyət qazanan pyes olmuşdur»². C.Xəndan Şərqlinin «Cinayət», «Quqquluqu», «Dəlilər yurdu», «Bərgün bəlası» kimi pyesləri ilə yanaşı, «Mirzə Rza Kermani» tarixi dramının adını çəkir. Eyni zamanda dramnəvislərdən Mirzə Cabbar Əsgərzadənin «Noi-Bəşər», «Çadranın mühəssənəti», «Müəllimlər həyatı», Məhəmmədəli Rüşdinin «Fərhad və Şirin», Hilal Nasirinin «Mirzə Tağı xan əmiri-kəbir», Səməd Övrənginin «Muğan gəlini» əsərləri, tiryək və köhnə adətlər əleyhinə yazılan «Əyyaşlıq», «Mirzəbacı məktəbi» pyesləri də nəzər-diqqətini cəlb edir: «Azərbaycan dilində yazılan və müntəzəm surətdə səhnədə göstərilən bu əsərlər İran hökumət dairələrinin nəzərini cəlb etməyə bilməzdi... Rza xanın iş başına keçməsi Təbriz artistlərinin vəziyyətini daha da çətinləşdirir. Onun hakimiyyəti dövründə teatrın binası alınmış anbara çevrilir. Azərbaycan dilində əsərlərin oynanılmasına icazə verilmir. «Arşın mal alan», «Məşədi İbad», «Əsli və Kərəm» kimi məşhur əsərləri belə artistlər fars dilinə tərcümə edib oynamağa məcbur olurlar»³.

Gördüyümüz kimi, Cəfər Xəndan bu dövrdə Cənubi Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatını, ədəbi mühitini, mətbuatın inkişafını diqqətlə izləmiş, geniş araşdırmalar aparmış, dəyərli fikirlər söyləmişdir. Bu dövrün maarifpərvər qüvvələrinin Cənubi Azərbaycan xalqının ədəbiyyatına, həyatına biganə qalmadığını göstərmişdir. M.F.Axundovdan üzü bəri

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s.75

² Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. II cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s.83

³ Xəndan C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öçerkləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1955,s.83

yetişən maarifpərvər qüvvələrin böyük ciddi-cəhdlə xalqın savadlanması, elmin, təhsilin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın, mətbuatın inkişafında bütün çətinliklərə sinə gərəkək fəaliyyət göstərməsi araşdırılır. C.Xəndan Şimali Azərbaycanda ədəbiyyat, mədəniyyət sahəsində yetişən ziyalıların rolunu düzgün qiymətləndirmiş, böyük bir dövrün tarixi-mədəni-ədəbi prosesini tədqiq etmişdir.

“1917-1940-cı illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsində alimin 1917-ci il oktyabr inqilabından sonrakı dövrün İran və Cənubi Azərbaycan ədəbi prosesi ilə bağlı tədqiqatlarından bəhs edilir. C.Xəndan bu dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə şərh verir. Şimali Azərbaycanda baş verən inqilabi prosesin Cənubi Azərbaycana, Zaqafqaziya xalqlarına təsirini araşdırır.

Xiyabaninin yoxsul xalq kütlələrini müdafiə etməsi, İran dövləti daxilində Azərbaycana istiqlalıyyət tələb edən çıxışları, onun bu dövrdəki məqalə və nitqləri, ingilis casuslarının və İran irticaçılarının terror planı əsasında yüzlərcə demokratın məhvi, evlərinin qarət edilməsi, 1920-ci ilin sentyabrında Xiyabaninin olduğu evə hücum edilib onun əziyyətlə öldürülməsi, bundan sonra da demokratik hərəkatın «sönməməsi», firqənin mərkəzi komitəsinin öz fəaliyyətini davam etdirməsi kimi tarixi faktlar açıqlanır.

Tədqiqatçı Azərbaycanda və Orta Asiyada sovet hakimiyyəti qurulan illərdə, Xiyabani hərəkatının Cənubi Azərbaycanda gücləndiyi zamanda Gilanda Kiçik xanın başçılıq etdiyi hərəkata toxunur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış, İran-Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Sabir ənənələrinin davamçısı, «satirik şairlər sırasında öz orijinallığı ilə» diqqəti cəlb edən, «mövzularının aktuallığı, məfkurəvi dərinliyi, yaradıcılığında yeni bədii xüsusiyyətləri ilə» Cənubi Azərbaycan poeziyasında xüsusi yer tutan Mirzə Əli Möcüz Şəbüstərinin qırx illik ədəbi fəaliyyətini araşdırır. Təəssüf ki, C.Xəndan XX əsrdə baş vermiş, zamanın gərdisini dəyişmiş, dünyanı və ölkəni silkələmiş, bir çox ölkələri öz təsiri altına almış hadisələri sadalayarkən Şərqdə qurulmuş ilk demokratik cümhuriyyətin, müstəqil Azərbaycan dövlətinin adını çəkmir. Bu da sovet dövründə ADR-in mürtəce, burjua ideologiyasına xidmət edən bir qurum kimi təqdim edilməsi, həmin dövlətin parlament üzvlərinin repressiyaya məruz qalması, yaxud ölkədən dərbədər salınması, «müsavat» sözünün «düşmən» kəlməsi ilə sinonimləşdirilməsi kimi səbəblərlə bağlıdır. Bu, sovet siyasətinin ədəbiyyatşünasların fəaliyyəti üçün qoyduğu daha bir məhdudlıyyətdir. Dissertasiyada bu məsələlərə geniş aydınlıq gətirilir.

Mirzə Əli Möcüz Şəbüstərinin yaradıcılığını öyrənən ilk tədqiqatçılardan biri Cəfər Xəndandır.

C.Xəndan məktəblərin ana dilində olmasını arzulayan, arzularının «həqiqətə» çevrilməsi üçün yollar axtaran, xalqının inkişafını istəyən şairin köhnə qayda-qanunlara, geriliyə qarşı mübarizəsini araşdırır.

Tədqiqatçı Möcüzə Sabirin fəaliyyətini müqayisə edir. O özünü «Sabirin şagirdi» hesab edən Möcüzü Sabirə «bağlayan» səbəblərdən birinin «Sabirin Cənubi Azərbaycan xalqına bəslədiyi böyük məhəbbət» olduğu qənaətindədir. Mir Cəlal da onu «Molla Nəsrəddin» jurnalına, Sabirin şeirlərinə xüsusi diqqət göstərən, Cənubi Azərbaycanda Sabir ədəbi üslubunu davam etdirən, demokratik ruhlu, sadə ana dilində yazan qüvvətli bir şair kimi dəyərləndirir. C.Xəndan Möcüzün Sabir yaradıcılığından istifadə şəkillərini araşdırır. Onun Sabirin yaradıcılığına «qiymət verməsi», «nəzirələr» yazması, öz satiralarını Sabir üsulunda, «lakin orijinal bir şəkildə» yaratması qeyd edilir: «Möcüzün nəzirələrində Sabir təsiri dərhal nəzərə çarpdığı halda, başqa hallarda bu təsiri açıq görmək mümkün deyildir. İlk baxışda oxucuya elə gəlir ki, belə hallarda Sabir təsiri yoxdur. Ancaq diqqətlə tədqiq etdikdə bu təsiri tapmaq, hər iki şair arasındakı yaxınlığı görmək mümkündür»¹.

Tədqiqatçı qeyd edir ki, Möcüzün ifşa üsulunda «müqayisə və kontrast» mühüm yer tutur, bu müqayisələrində o, «mədəniyyətlə cəhalət, şairlə mollanı, elm ilə nadanlıq, hakimlə məhkumu, günəşlə qaranlıq və s.» qarşılaşdırır. Belə şeirlərdə boyalar «çox aydın və təsirli»dir. Onun satirasında təzahür edən «böyük ümumiləşdirmə qabiliyyəti» C.Xəndan tərəfindən dəyərləndirilir: «O, bəzən bir fərdin simasında bir təbəqə və ya bir sinfin səciyyəvi cizgilərini toplaya bilir. Belə ümumiləşdirmədə nəzərə çarpan ən müsbət cəhət xarakter cizgiləri seçib verə bilməkdən ibarətdir». Nümunə üçün «Şəbüstərdə» şeirini götürür, təhlil edir.

Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılığındakı «vətənpərvərlik və milli-azadlıq ideyalarının tərənnümü, maarif və mədəniyyətə çağırış»,² ana dili uğrunda fəal mübarizlik tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Satirik şeirlərinin əsas mövzusu şah üsul-idarəsinin, istibdadın, zülm və istismarın, cəhalət və mövhumatın, qadın hüquqsuzluğunun, imperializmin tənqidi olan Mirzə Əli Möcüzün irsi ilk dəfə Cəfər Xəndanın elmi yaradıcılığında geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. İlk dəfə Cəfər Xəndan şairin yaradıcılığını araşdırmış, «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» dərsliyinə salmışdır.

“1941-1945-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda baş verən inqilabi hərəkətin bədii ədəbiyyatda inikası” adlı bölmədə C.Xəndanın alman faşizminə qarşı mübarizə dövründə yaranan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı

¹ Xəndan C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öçerkləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1955, s.297

² Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. II c. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s.81

ilə bağlı araşdırmalarından bəhs edilir. C.Xəndan bildirir ki, bu zaman «Cənubi Azərbaycan xalqında milli şüur, milli azadlıq uğrunda mübarizə hissi xeyli artdığı kimi yeni milli ədəbiyyat yaratmaq və yaranan ədəbiyyatı tədqiq etməkdə də çox iş görüldü». Bu dövrdə Təbrizdə nəşr olunan məcmuə və qəzetlərin Azərbaycan folkloruna geniş yer verməsi, «Azərbaycan» qəzetinin bu sahədə xüsusi rolu, onun səhifələrində «Azərbaycan milli dastanları» başlığı altında folklor nümunələrinin, elmi məqalələrin dərc edilməsi faktlarla təsdiqini tapır. C.Xəndan müharibədən qabaq Cənubi Azərbaycan gənclərinin öz vətənlərinə sosializm ideyaları apardığını, sovet yazıçılarının ilk əsərlərini öz ölkələrində yaydıqlarını yazır və «Azəroğlu, Əli Tudə kimi gənclərin ilk əsərlərindəki yeniliyi bununla izah etməliyəm»¹ – deyir. Cənubi Azərbaycanda sovet ədəbiyyatına və mədəniyyətinə böyük marağın olduğunu göstərir. C.Cabbarlının «Sevil» əsərinə, sovet filmlərinə marağı diqqətə çatdırır. Tədqiqatçı Böyük Vətən Müharibəsi illərində ordu sıralarında Cənubi Azərbaycana getmiş M. İbrahimov, S.Rəhimov, S.Rüstəm, Ə.Məmmədyanlı, M.Rahim, O.Sarıvəlli kimi sənətkarların orada çap etdirdikləri əsərlərin, Təbrizdə nəşr olunan «Vətən yolunda» qəzetinin səhifələrində yer alan sovet ədəbi nümunələrinin, «Şairlər məclisi» və Mədəni Rabitə Cəmiyyəti tərəfindən sovet ədəbiyyatına həsr olunmuş məruzə və mühazirələrin də maraqla qarşılandığını bildirir. C.Xəndan sovet ədəbiyyatında geniş yer tutan cənub mövzusunun rolunu da qeyd edir: «Sovet sənətkarlarının cənub mövzusunda yazdıqları əsərlər içərisində S.Vurğunun «20 bahar», «Yandırılan kitablar», S.Rüstəmin «Cənub şeirləri» və «XII tüfəng» poeması, M.Rahimin «Arazın şikayəti», Rəsul Rzanın «Təbrizli yoldaşıma», Ə.Cəmilin «Təbrizdə əzan çağığı», M.Dilbazinin «Şair bacıma», N.Rəfibəylinin «Ayrılıq», M.S. Ordubadinin «Dumanlı Təbriz», Zeynal Xəlilin «Fədai», M.İbrahimovun «Nakam məhəbbət», «Cənub hekayələri», «Gələcək gün», O.Sarıvəllinin «Panamalı dilənçi», «Təbriz şeirləri», Ə.Məmmədyanlının «Qızıl qönçələr», Əvəz Sadığın «Zərqələm» kimi əsərləri vardır. Bu əsərlər Cənubi Azərbaycan xalqının xoşbəxt günlərini arzulayan sovet xalqlarının arzu və istəklərini tərənnüm etməkdədir»².

Tədqiqatçı 1906-1946-cı illər arasında «Azərbaycan» adı altında çıxan qəzet və məcmuələri araşdıraraq, onların eyni siyasi, ictimai və ədəbi məzmununa malik olmadığı qənaətinə gəlir. «Azərbaycan» adlı mübariz orqandan əvvəl 40 ildə bu ad altında çıxan qəzet və məcmuələrə diqqəti çəkir.

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. II c. Bakı: Çapaşoğlu, 2010, s.147

² Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III cild. Bakı: Çapaşoğlu, 2010, s.148

IV fəslin son bölməsi «Cənubi Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi, tarixi hadisələrə Şimali Azərbaycan ədiblərinin münasibəti» adlanır.

C.Xəndan İran tərəfindən istila olunan torpaqlarımızda baş verən ictimai-siyasi gərginliklərin, Cənubi Azərbaycan xalqının taleyinin Şimali Azərbaycan ədəbiyyatında, mətbuatında yetərincə öz əksini tapdığı qənaətindədir. Yazılı ədəbiyyatda M.F.Axundovdan sonra Cənub mövzusunda ən çox yer verən böyük demokrat C.Məmmədquluzadənin və onun təsis etdiyi «Molla Nəsrəddin»in rolu C.Xəndan tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Alim Ə.Haqverdiyevin Cənub mövzusunda həsr etdiyi «Ağa Məhəmməd şah Qacar» tarixi dramına diqqəti cəlb edir.

C.Xəndan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında «yeni səhifələr açmış» Sabirin Cənubi Azərbaycanda ictimai satiranın inkişafına təsirini görür və M.Ə.Möcüzü nümunə gətirir. Onun fars ədəbiyyatına da böyük təsiri qeyd edilir. «Baba Şəməl» satirik məcmuəsi Sabirdən ilham alır (Məhəmmədluyi Abbasi məqalələrində bildirir – G.Ş.), Sabirə təqlidən fars dilində bir çox şeirlər, qitələr yazılır. Tədqiqatçı Sabirin İrana xidmətindən bəhs edən məqalələri (Ələsgər Hilalinin «Sabir» adlı məqaləsi) araşdırır və gəldiyi qənaəti bildirir: «Sabir Cənubi Azərbaycan və İranın müasir ədəbiyyatına daha çox təsir etmişdir»¹.

C.Xəndan Cənub mövzusunun C.Cabbarlı yaradıcılığında da mühüm yer tutduğunu yazır. Şərqdəki inqilabi hərəkətlə yaxından maraqlanan C.Cabbarlının «Nəsrəddin şah» dramını, «Ey Şərq» şeirini, «Əfqanıstan» əsərini qeyd edir. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da Azərbaycan ədiblərinin İran, Cənubi Azərbaycan mövzusunda davam etdirdiklərini bildirən tədqiqatçı bu cəhətdən M.S.Ordubadinin fəaliyyətini xüsusilə qeyd edir. «Rzaqulu xan Firəngiməab, yaxud bədbəxt milyonçu», «Dumanlı Təbriz» adı ilə məşhur olan bu dörd cildlik böyük əsərini tədqiqata cəlb edir. Mirzə İbrahimovun «Cənub hekayələri» başlıqlı silsilə hekayələrində həyatın müxtəlif sahələrinin böyük bir sənətkarlıq qüdrəti ilə ümumiləşdirildiyi qənaətindədir. «Azad», «12 dekabr», «Tonqal başında», «İztirabın sonu» hekayələrini təhlil edir. «Gələcək gün» romanını dəyərləndirir. M.İbrahimovun elmi, ictimai-publisist əsərlərində də İran irticasını ifşa etməsi açıqlanır.

C.Xəndan əhatəli şəkildə XX əsr sovet ədəbiyyatı kimi XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbi prosesini də diqqətlə izləmişdir. Dissertasiyada bir-birinə təsir edən bu iki qolun bir ideyada birləşməsinə tədqiqatlarında üzə çıxardığı, bütöv bir Azərbaycan uğrunda vuruşan məsləkdaşlarının yolu ilə getdiyi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına qiymətli araşdırmaları ilə zəngin töhfələrini verdiyi, ilk dəfə o taylı - bu taylı Azərbaycan xalqının

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. II c.Bakı: Çapaşoğlu, 2010, s.215

ədəbiyyatını, onların bədii irsini ədəbiyyatşünaslığımızın mövzuna çevirdiyi araşdırılır.

Dissertasiyada **“Klassik ədəbiyyatda folklor və dil-üslub məsələlərinə dair C.Xəndanın elmi-nəzəri görüşləri”** adlı V fəslin birinci bölməsi **“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəzəriyyə və metodologiyasının dinamikası”** adlanır.

C.Xəndan ədəbiyyat nəzəriyyəsini ədəbiyyatşünaslığın «ən geniş sahələrindən biri», «bədii ədəbiyyatın ictimai mahiyyəti, xüsusiyyətləri, inkişaf qanunları və ictimai vəzifələrindən bəhs edən bir elm» adlandırır. Azərbaycan ədəbiyyatı nəzəriyyəsi elminin tarixi çox qədimdir. Tədqiqatçılar bu fikirdədir ki, mifik təfəkkürdən, müştərək türk epos mədəniyyətidən, şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarından üzü bəri orta əsrlərin aşiq poeziyasına, klassik irsimizin Xətib Təbrizi (XI əsr) şərhçilik məktəbindən başlamış Xaqani, Nizami, Şəbüstəri, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, Axundzadə və bütövlükdə maarifçi estetikaya, XX yüzilin Ə.Hüseynzadə və «Füyuzat», C.Məmmədquluzadə və «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəblərinə, F.B. Köçərli, A.Sur, B.Çobanzadə, Ə.Nazim, Ə.Abid kimi ədəbiyyatşünaslarına qədər nəzəri-estetik fikrimiz möhtəşəm bir yol keçib”¹.

Ədəbiyyatşünaslıqla bağlı Q.L.Abramoviç, L.V.Şepilova, M.Rəfili, L.İ.Timofeyev, C.Xəndan, M.Cəlal, P.Xəlilov, Ş.Mikayılov, müstəqilliyimizi yenidən qazandıqdan sonra A.Hacıyev, X.Əlimirzəyev, M.Əliyev, R.Əliyev, V.Əhməd, R.Yusifovlu N.Qəhrəmanlı, N.Şəmsizadə tərəfindən dərslilər yazılmışdır. C.Xəndanın «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» adlı kitabı bu sahə ilə bağlı yaranmış ilk dərslilərdəndir.

Böyük filosoflar, söz ustadları Demokrit, Aristotel, Nizami, Füzuli, Hegel, F.Şelling, F.Köçərli, D.Didro, N.Bualo, Q.E.Lessinq, V.Hüqo, N.Q.Çernişevski, A.M.Aslanov, M.Cəfər, Q.O.Vinokur, A.Yefimov və başqaları öz tədqiqatları ilə ədəbiyyatşünaslığa dəyərli töhfələrini vermişlər. Ədəbiyyatşünaslıqda bədii dil, poetik obrazlılıq, sənət və sənətkarlıq məsələləri ilə bağlı V.V.Vinoqradov, R.A.Budaqov, V.V.Kojina, A.N. Kojina, X.R.Kurbatov, B.Meylax, L.İ.Timofeyev, M.A.Moren, E.Rozental, Ə. Dəmirçizadə, C.Hacıyev, M.Paşayev, Z.Budaqova, M.Adilov, T.Hacıyev, D.N.Şemelyov və başqalarının qiymətli əsərləri məlumdur.

Cəfər Xəndan bütün sovet nəzəriyyəçiləri kimi ədəbiyyat nəzəriyyəsinin kursunu yaradanda marksizm-leninizm ideologiyasını əsas götürmüşdür. Rus alimlərinin və Avropa mütəfəkkirlərinin (Aristotel, Bualo) nəzəri fikirlərinə əsaslanmışdır. Onların konsepsiyalarına əsasən elmi-nəzəri fikirlərini söyləmişdir. Dissertasiyada Azərbaycan elmi-nəzəri fikrinin inkişaf yolu, bu sahədə C.Xəndanın XX əsrin ortalarında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (1948) kitabının

¹ Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi (dərslilik), Bakı: Proqres, 2014, s.2

müəlliflərindən biri kimi fəaliyyəti, elmi-nəzəri mülahizələri, Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin bu qədər yüksək inkişaf etməsində böyük rolu araşdırılır.

“Klassik ədəbiyyatda folklordan və klassik ədəbi irsdən istifadə imkanları, yazıçı və folklor məsələləri” bölməsində C.Xəndanın folklorla bağlı qiymətli fikirləri yer almışdır. Tədqiqatçının mövqeyi belədir ki, bu böyük xəzinədən yararlanmadan «yeni, zəngin söz xəzinəsi yaratmaq mümkün deyildir. Saysız-hesabsız əsrlərin sınağından çıxıb gələn folklor nümunələri öz ideya-bədii dəyər ilə sənətin tacı mənziləsinə yüksəlir, xalqın özü kimi əbədi yaşayır».¹

C.Xəndanın tədqiqatları sonralar Nizami yaradıcılığında folklor, xalq yaradıcılığı məsələlərinin geniş şəkildə təhlilinə yol açmış, bu sahədə onlarla dəyərli fikirləri özündə ehtiva edən namizədlik, doktorluq işləri meydana çıxmışdır.

C.Xəndanın C.Məmmədquluzadə irsini araşdırarkən onun xalq ədəbiyyatına (Molla Nəsrəddin surəti, atalar sözü və zərb məsəllər, tapmacalar və s.dən istifadə imkanları), dil məsələlərinə həmişə diqqət yetirdiyini, xalq ruhunun əsərlərinin qanına, canına hopduğunu söyləyir.

M.Ə.Sabirin yaradıcılığının folklor mənbələrimizlə zənginliyini üzə çıxarır. Sabir əsərlərində folklordan yerli-yerində bəhrələnir. C.Xəndan Sabirin folklordan istifadəni qarşısına «məqsəd» qoymadığını, bunun Sabirin yaradıcılığının «tərkib hissəsi» olduğunu, yaradıcılığını onsuz təsəvvür etməyin qeyri-mümkün olduğunu deyir: «Sabir folklordan o qədər yerli-yerində istifadə edir ki, misralardakı folklor nümunələrinin mətnin özündən doğduğu kimi maraqlı bir fikir meydana gətirir. Məsələn, «köhnə qapı bu tezliyə tazələşə inanmıram» deyən şairin «köhnə hamam köhnə tas» məsəlindən istifadə etdiyi aydın görünür. Lakin bu misrada haman məsələ o qədər orijinal işlədilmiş və cüzi müvəffəqiyyətdən məst olub başı gicəllənən tiplərə şamil edilmişdir ki, təşbehin folklordan gəldiyi belə yada düşmür»². Onun yaradıcılığında atalar sözü və məsəllər, aforizmlər və s. araşdırılır.

Sabirin satiralarında folklor deyimlərinə verdiyi qiymət də tədqiqatçının fikrindən yayınmır. Folklorda xalqa zidd, mənfi münasibətin olmadığı, Sabirin də bu «ənənəni» gözlədiyi dəyərləndirilir.

Folklor mövzularının yenidən işlənməsi Sabirin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə nəzəri cəlb edir. Satiralardan fərqli olaraq belə əsərlərdəki təlimi-didaktik motivlərin güclü olması nəzərə çatdırılır. Sabirin qarğışlardan, söyüşlərdən yararlanma imkanları da araşdırılır.

¹ Xəndan C.Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III c. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s.387

² Yenə orada, s. 389

Xalq həyatını, dilini, məişətini mükəmməl bilən şairin poetikası klassik ədəbiyyatdan daha çox canlı xalq dilindən gələn qıda ilə «canlanmış, orijinal keyfiyyətləri ilə daha da büllurlaşmışdır» deyən tədqiqatçı «şeyrlərə milli etnoqrafik adlar (kisə, fərş, süfrə, marfaş, boxça və s.), yemək-içməklə əlaqədar olan adlar (fincan, cam, küpə, kasa, nimçə və s.), ziraətlə bağlı olan sözlər (xırman, çəltik, təzək, arpa, buğda, darı, cüt, xaşxaş, zəfəran, küncüd və s.), bəzəklə əlaqədar olan sözlər (gövhər, dürr, dürdanə, zər, üzük, ləl və s.), habelə musiqi alətlərinin adları (ney, qaval, şeypur, təbil, zurna, sur və s.), təbiətlə bağlı olan sözlər (bağ, çəmən, dağ, yağış, bulud, yamac, gül, lalə, yasəmən və s.), dava-dərman adları, titullar, öz dövrünü təmsil edən xarakter adam adları və s. və i. a.»¹ salmaqla şairin öz poetik fikirlərini qüvvələndirməsi araşdırılır, C.Xəndanın nəzəri fikirləri tədqiqata cəlb edilir.

Sabirin yaradıcılığının mühüm sahələrindən biri kimi onun klassik irsə münasibəti araşdırılır. Klassik irsdən istifadəsindəki «orijinalıq» da tədqiqatçı gözündən qaçmır.

Sabirin klassiklərdən öyrənmə, onlara arxalanma işində yeni yollar tapması açılır: «o tapdı ki, klassiklərdən istifadə onları yamsılamaq deyil, onlardan öyrənməkdir... Öyrənmə klassiki təkrar etmək, ona bənzəmə, onu tərifləmək deyildir. Bu hər şeydən əvvəl öz adına müvafiq məzmun daşımalıdır, yəni doğrudan da öyrənmə olmalıdır. Nəyi öyrənməli? – sualına gəlincə Sabir tərəddüd etmədən sənətkarlığı - cavabını verə bilirdi?»². Sabirin Hafiz, Xaqani, Firdovsi, Sədi, Xəyyam və başqa klassiklərdən iqtibas və tərcümələri araşdırılır, onlara böyük məsuliyyətlə yanaşdığı bildirilir.

Y.Qarayev fikirlərində haqlıdır ki, «poeziya tariximizdə Vaqif və Füzulinin təmsalında davam edən iki müxtəlif üslubi istiqaməti üzvi vəhdətdə Sabir birləşdirir. Vaqif sadəliyi, C.Məmmədquluzadə demokratiyası, Füzulinin psixologizmi, Nizami epizmi – hamısı Sabirdə sintez təşkil edir»³.

Sabirin nəzirə, sual-cavab və ya parodiyaları, dərin mütaliəsi, mətbuatı izləməsi, fikrini münasib yollarla oxucuya çatdırmaq üçün «kəşf etdiyi vasitələr», onun klassik və müasiri olan şairlərdən «istifadə üsulları», axtarışları C.Xəndan tərəfindən dəyərləndirilir. C.Xəndan çox gözəl bilirdi ki, folklor xalqın yaratdığı ədəbiyyatdır. Cütçünün, ipəkçinin, balıqçının, beşik başında oturub uşağına layla çalan anaların — bütün geniş, sadə xalq kütlələrinin bu ədəbiyyatın yaranmasında, inkişaf etdirilməsində rolu misilsizdir. Onu yaradanlar müdrik ağıl, zəka, düşüncə sahibləridirlər. Folkloru-

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III c. Bakı: Çayıoğlu, 2010, s.452

² Yenə orada, s.328

³ Qarayev Y. Realizm: sənət, həqiqət. Bakı: Elm, 1980, s.214-215

muz zaman-zaman yetişən bu insanların sayəsində daha da təkmilləşib, cillalanıb.

Xalq öz tarixini, keçdiyi həyatı, acılı-şirinli ömrünü şifahi şəkildə yaratdığı ədəbiyyatda əks etdirib. Klassik sənətkarlarımız da kökünə, soyuna, milli-mənəvi dəyərlərinə, bir sözlə folkloruna bağlı təfəkkür sahibləri kimi yaradıcılıqlarında həm bu xalq xəzinəsindən bəhrələnmiş, həm də yazılı ədəbiyyatda xalq dilində aforizmə çevrilən fikirlər söyləmişlər. Cəfər Xəndan və digər ədəbiyyatşünaslar tərəfindən bu böyük qələm sahiblərinin əsərlərinin bədii dəyəri, yüksək sənətkarlıq keyfiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

V fəslin üçüncü bölməsi **“Klassik sənətkarlarımızın yaradıcılığında dil-üslub məsələləri, milli ədəbi dil”** adlanır.

Klassik ədəbiyyatımızda ana dilinə, sözə hörmət, məhəbbət və vurğunluq ziyalılarımızın, sənətkarlarımızın xarakter xüsusiyyətlərindəndir.

Nizami Gəncəvi fars dilində yaratmağa məcbur olduğu “Xəmsə”sində ana dilinə olan məhəbbətini də ifadə edirdi. Həsənoğlunun əlimizdə olan irsi dilimizin tarixinin qədimliyindən xəbər verir. Füzuli ana dilimizin – türk dilinin incəliklərini tərənnüm edirdi. Şah İsmayıl Xətai ana dilində yazmaqla bərabər xalq şeirini yazılı ədəbiyyata gətirdi. M.F.Axundov və “Əkinçi” qəzeti əsrlərlə formalaşmış müəyyən inkişaf mərhələsinə çatmış milli ədəbi dilimizin daha da tərəqqisi üçün böyük işlər gördü.

Xalqın başa düşəcəyi sadə ana dilində yazmaq, dilimizi qorumaq, saflığı uğrunda mübarizə aparmaq istiqaməti bu gün də dil sahəsində qazandığımız uğurlara yol açıb.

C.Xəndan klassiklərimizin yaradıcılığında dilimizin saflığının qorunması probleminə, yazıçı və şairlərin əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətlərinə xüsusi olaraq diqqət yetirməsi, onların dilinin xəlqiliyi, müəllifin daxili xüsusiyyətləri ilə üzvi şəkildə bağlılığı, yazılı ədəbiyyatda istifadə edilməyən bir sıra bədii ifadələrin tətbiqi, dilimizin daxili qanunlarına əsaslanaraq yaratdıqları yeni ifadələrin ümumxalq xəzinəsinə çevrilməsi kimi məsələləri araşdırır, təhlil edir.

C.Məmmədquluzadənin ana dili, onun qorunması, saflığı uğrunda apardığı mübarizə ruhlu yüzrlərlə felyetonları ilə kifayətlənmədiyini deyən Cəfər Xəndan yazıçının bu mövzuda yazdığı «Anamın kitabı» dramını yada salır.

«Anamın kitabı» dramında dilin qorunması haqqında Mirzə Cəlilin həm bədii, həm nəzəri fikirlərini tədqiqatə cəlb edir. Özünün də canlı xalq danışığı dilində yazıb yaratmasını, fikirlərini avam xalqın başa düşəcəyi şəkildə ifadə etməsini yüksək qiymətləndirir, ətrafına yığıdığı Mollanəsrəddinçilərlə birlikdə dil məsələsində gördüyü böyük işi təqdir edir.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda apardığı mübarizədə M.S.Ordubadı da öz felyetonları ilə iştirak edirdi. O, «ideali» «adyal» oxuyan, Azərbaycan dilini «birövnəq», «biməna» dil

adlandıran, ümumi bir «müsəlman dili» yaratmağa çalışan ziyalıları satıra atəsinə tuturdu.....

N.Nərimanov dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparan maarifpərvər ziyalı idi. Öz dilini sevməyənləri, bu dildə danışmağı özünə ar bilənləri tənqid edirdi: «...Heç çarəmiz yoxdur, dilimiz «loru»dur, kasıbdır. Yamaq lazımdır, «zinət» gərəkdir, deyirlər. Sözüümüz yoxdur, əfəndim! Razılıq verib dilimizin qüsurlarını «dəftərin bir kənarına yazarız». Lakin «qospodin predsedatelin minenyası komissiya naznaçit eləməkdir», «isbalşim udovolstvuyom, soqlasiya zayavit eliyoruz» kimi ləhcələri hansı dəftərin kənarına yazmaq mümkündür. İmdi bu yerdədimi türk sözlərini unudubsunuz? Ya ruscamı elminiz artıq düşübdür? Ya rusca bilməyinizi göstərmək istəyirsiniz?».¹

Ümummilli lider Heydər Əliyev dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparan yazıçıların xidmətlərini yüksək qiymətləndirirdi: «Azərbaycan dilinin formalaşmasında, inkişaf etməsində, bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünaslarımızın, dilçi alimlərimizin böyük xidmətləri var...Dil bizim ən böyük sərvətimizdir. Xalqı xalq edən, milləti millət edən ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələnmə bilməyən xalq, millət ola bilməz».²

C.Xəndan tərəfindən Ə.Haqqverdiyevin dramaturgiyasındakı «bədi dilin canlılığı və sadəliyi», Azərbaycan dilinin bütün incəliklərini əks etdirməsi, «məcazi ifadələr, təşbehlər, istiarələr, qüvvətli təsvir və ifadə vasitələri, eyni zamanda da xalq yaradıcılığı nümunələri ilə» zənginliyi, danışq dili və folklorla xas olan nümunələrlə müqayisə edilir.

C.Xəndan dil-üslub baxımından M.Ə.Sabirin yaradıcılığını daha zəngin sayır. Sabirin canlı xalq ifadələrindən tipi xarakterizə etmək, onun daxili aləmini, psixologiyasını açmaq üçün istifadə etməsi araşdırılır: Faktlara müraciət edir: «Nə rəva baxam fəqirə ürəyim bulana, ya rəb!» («ürəyim bulana»), «Sənə nə, evin yıxılsın, füqərə üçün yanırısan» («evin yıxılsın» və s.) misralarını nümunə gətirilir. Sabirin yaradıcılığında bu xalq ifadələrinin «mexaniki işlədilmədiyi» qeyd edilir, bu ifadələr «gur bulaq kimi şairin söz xəzinəsinə axıb gəlmiş, tükənməyən ehtiyat yaratmışdır» – deyir. Şairin leksikonunun zənginliyinə baxmayaraq, onları çox «ehtiyatla işlədib qədrini bildiyi», bununla oxucunu «heyran qoyduğu» qiymətləndirilir. «Əliflər döndü nun oldu, səbəb boynuyogun oldu» misrasını açıqlayarkən C.Xəndan yazır ki, «şaha qarşı «əclaf, yaramaz, zalım» və s. titulların hamısından təsirli real və canlı təsəvvür doğuran «boynuyogun»-dur ki, bunu şairin kəşfi kimi qiymətləndirmək olar».

¹ «İrşad» qəzeti. 7 aprel, 1906, №4

² Pənah G., Əhmədli S. Sənətkar və zaman. Bakı: Uni Print, 2014, s.435

Tədqiqatçı “əqlin azıb ay yazıq, boşlamısan karını” misrasını şərh edərkən yazır ki, “müasir paltar geydiyi üçün tipin ona “əqlin azıb” deməsi və təəssüf hissilə “ay yazıq” ifadəsini də əlavə etməsi istər-istəməz gülüş doğurur”¹. C.Xəndan beləcə onlarla misramı açır, təhlil edir, şairin canlı xalq ifadələrindən sənətkarlıqla istifadə etməsini dəyərləndirir.

Sabirin yaradıcılığında xalq ifadələri “təsadüfi deyil, geniş ölçüdə, sistem halında” işlədilir. Xalq ifadələrindən məharətlə istifadənin Sabirin yaradıcılığındakı xəlqiliyi daha da «canlandırdığı»nı bildirən tədqiqatçı bunun şeirlərinin dilindəki təbiilikdə aydın görüldüyünü deyir. Sabir canlı xalq ifadələrini çox zaman satiranın, konkret mətnin tələblərinə uyğun verir. Sabir satiralarının söz və ifadələrindəki incəliyi araşdırır və bildirir ki, «bu incəliyi başa düşmək üçün, bilmək lazımdır ki, onları tələffüz edən qəhrəman əsasən üçdür: lirik - müsbət, satirik - mənfi və avam - yazıq»². Onların tələffüz formalarında olduğu kimi, məzmunlarında da ciddi fərqi qeyd edir. Yalnız «millət» sözünə nəzər salınsa oxucunun təsəvvüründə bu «aydınlaşar»: «Qeyrətimiz bəllidir hər millətə», «Qaç oğlan, qaç at basdı, millət gəlir...», «Millətdən ötrü ağlayan axırda olur kor», «Millətdə olan büsbütün adət götürüldü», «İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa millət!», «Millət ayılıb talibi - hürriyyət olurmuş!», «Dağıldı məclisi-milli», «Ey millətin ümmid gözü, canı uşaqlar!», «Millət necə tarac olur olsun, nə işim var!», «Millət oyandı, qoymayın» və s.» nümunələrdə hər qəhrəmanın öz dünyagörüşünə uyğun şəkildə bu sözü tələffüz etdiyini, buna uyğun olaraq şairin münasib sözlər kontekstində «millət» məfhumunu oxucuya çatdırdığını, özü də istədiyi kimi çatdırdığını bildirir: «Necə çatdırır? – sualına cavab verdikdə deyirik ki, istədiyi kimi çatdırır, hər üç qəhrəmanın fəaliyyətində, ifadə tərzində, əsasən ideya istiqamətinin açılmasında xalq şairinin aktiv rolu görünsə də, görünməsə də, vardır ki, bu da onun tendensiyaçılığı ilə əlaqədardır. Sabirin «yüz ölçüb bir biçmək» fikrinə uyğun olaraq hər ifadənin necə, harada, nə məqsədlə işlənməsini özü təyin etdiyi, sözlərin seçilməsi, satirik dona geydirilməsi, tipin psixologiyası ilə uyğunlaşdırılması işində şairin rolunun «aktivliyi» dəyərləndirilir: «O, xalq ifadələrindən o qədər geniş istifadə etmiş ki, satira elə bunların üzərində qurulubdur»³.

Sabir satiralarında folklor nümunələri ilə canlı ifadələrini «birləşdirir» («Ölkə dərəbəylik deyə, qan-qanmı sanırsan» – misrasında «dərə xəlvət tülkü bəy», «ölkə dərəbəylik deyil» məsəl və ifadələrindən istifadə edən satirik qəhrəmanın nə demək istədiyinin izahata ehtiyacı yoxdur),

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III c. Bakı: Çapaşoğlu, 2010, s.420

² Xəndan C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi очерkləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1955, s.422

³ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III c. Bakı: Çapaşoğlu, 2010, s. 423

təsvir etdiyi hadisəni, insanı daha doğru, daha təbii vermək üçün yerli koloriti saxlayır, yerli şivədən istifadə edir. Bu sözlərin xalqımız tərəfindən başa düşülən və «beləliklə də ədəbi dilə daxil edilməsi üçün vətəndaşlıq hüququ qazanan və bədii dili tipikləşdirmək üçün şüurlu surətdə istifadə olunan söz, ibarə və ifadələr olması açıdır. 20 satirasını diqqətlə gözdən keçirən tədqiqatçı «ölübə», «ərbab», «cünbüş», «biş-düş», «bişərəf», «sil-siləcünban», «bəcəhənnəm», «daduş», «pa oğlan», «pa atonnan!» kimi Təbriz dialektinə aid söz və ifadələrin hamısının oxucu kütləsi üçün anlaşılıq olduğunu yazır. Sabirin yaradıcılığında canlı xalq ifadələrinin zənginliyinin şairin xalqa bağlılığından irəli gəldiyini söyləyir.

C.Xəndan ana dilindən, onun zəngin folklor mənbələrindən yazıçı və şairlərin məharətlə yararlanmasını, xalqın mədəni irsinə bağlı qüdrətli bədii təfəkkürün məhsullarını yaratmasını yüksək dəyərləndirir. Araşdırdığı böyük sənətkarların xalq ədəbiyyatının incəliklərindən istifadə mexanizmlərinin bədii irsə gətirdiyi tutum diqqətə çəkilir.

Alim dilin sadəliyinin, təmizliyinin və ahəngdarlığının tipi xarakterizə etməsi ilə yanaşı, ideyanın açılmasına da «kömək» etdiyini, bu xüsusiyyətin Sabirin poetikasında «əsas yer tutduğunu», xalqın zəhmətkeş kütlələri ilə bağlı olan şairin aydın, səlis dildə yazmağa «adət» etdiyini, sonralar bunun «vərdiş şəklini» aldığını bildirir. C.Xəndan bir məsələni də diqqətə çatdırır ki, dili bu qədər sadə şair bəzən tipi xarakterizə etmək üçün qəliz söz və ifadələrdən də yararlanır. «Dahiyanə fikirlərini sadə və aydın şəkildə yazan» böyük sənətkarları yada salan tədqiqatçı Sabirin üslubunu araşdırır. Onun gəldiyi qənaət budur ki, «Sabir yaradıcılığında üslub sadəliyi və aydınlığı əsas»dır. Bu mənada onun özünəməxsus bir üslubu olduğu fikrindədir: «Bu üslub qəliz sözləri də cümlə daxilində başa düşülən şəkllə salır. Az oxucu ola bilər ki, «məskəd», «dəkkey», «cəri» kimi sözlərin mənasını başa düşməsin»¹.

Ədəbiyyatşünas Sabir poetikasının ümumi prinsipləri ilə yanaşı onun yaradıcılığında təsvir-ifadə vasitələri, satirik ünsürlər və obrazlı təfəkkürün başqa təzahür formalarına da diqqəti yönəldir. Poetik hissən şairinə «verilməsi», təfəkkürün «obrazlı», fikrin təsirli çıxması üçün, həyəcanlarını daha qüvvətli bildirmək üçün şairlərin peyzajlardan istifadə etdiyi, Sabirin peyzaj məsələsində «müasirlərinə bənzəmədiyi» vurğulanır.

Tədqiqatçı şairin yaradıcılığında olan peyzajların təhlilini verir.

Şairin şeirlərində həqiqi mənada da işlənən təbiətlə bağlı sözlərin olduğunu, bunların öz müstəqim mənasında ifadə edildiyini bildirir. C.Xəndan Sabirin fikrini daha təsirli və daha aydın başa salmaq üçün təşbehdən məharətlə istifadə etdiyini açır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində «öz yaratdığı sözlərin bədii qüdrəti və təşbehlərinin gözəlliyi ilə dünyanın ən

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III c. Bakı: Çapaşoğlu, 2010, s.21

qüdrətli sənətkarları ilə» yan-yana dura biləcək Füzuli kimi nəhəng şairlərimizin olduğunu bildiren tədqiqatçı Sabirin belə şairlərin təşbeh yaratma ustalığından çox şey əxz etdiyini vurğulayır. C.Xəndan poetikanın qanunlarında təşbehi təşkil edən ünsürlərin sayına görə dörd cür təşbeh (tam müfəssəl təşbeh, sərbəst təşbeh, yığcam təşbeh, təkidli mükəmməl təşbeh) olduğunu qeyd edir. Sabirin təşbehlərinin «cədvəlini tutsaq, orada yığcam və mükəmməl təşbehlərə daha çox rast gəldiyini»¹ deyir. Sabirin məcazlarını, təşbehlərini nəzərdən keçirən tədqiqatçı bu qənaətdədir ki, o, «söz quruluşunda standart qanunlar tanımır. Fikrin aydın, sadə və tutarlı çıxması üçün müxtəlif priyomlara əl atır və demək olar ki, yeni-yeni qanunlar yaradır. «Cocuq» şeirindəki «Yox gövhəri-səadət olan cocuq!», «Ey nəxleyi-vətən, əsəfi olsun bu halına!» misralarında yaratdığı qüvvətli təşbeh dəyərləndirilir.

Sabirin folkloru «eynən və mexaniki surətdə» təkrar etmədiyini, «eynən təkrar kimi görünən» hallarda belə böyük orijinal yaradıcılıq işi apararaq onu daha da «dərinləşdirib mənalandırdığını» bildirir.

Onun yaradıcılığında məcazların, istiarələrin çoxunun xalqdan – folklorlardan gəldiyini deyən tədqiqatçı şəxsləndirmə zamanı şairin incəliklərə çox əhəmiyyət verdiyini detallarla açır. C.Xəndan şairin poetikasında məcazların xüsusi rol oynadığını qeyd edir. Məcazlar bədii dilin ən yığcam ifadə formasıdır. Yığcamlıq isə Sabir yaradıcılığının əsas xüsusiyyətidir. Sabir şeirində məcazlardan geniş istifadə edir, məcazları daha da «təkmilləşdirib satiranın tələblərinə uyğun şəkllə» salır, mənalarnı daha da «dölgünləşdirir». C.Xəndan folkloradakı məcazlarla Sabirin məcazlarını müqayisə edir. Folkloradakı «çay gəlməmiş çırmanır» və şairin «çırmanırıq keçməyə çay gəlməmiş» ifadələrini müqayisə edir, təhlilini verir. Tədqiqatçı burada vaxtsız iş görən və bunun nəticəsində zərər çəkən azərbaycanlılardan söhbət getdiyi qənaətindədir: «Diqqət edilsə, bu, məkan, zamanla da əlaqədardır. «Çırmanırıq» sözündəki zaman indiyə aiddir, demək şair öz dövründəki konkret hadisələrlə satirasını bağlamış və demək istəmişdir ki, biz ehtiyatsız iş görürük».²

Tədqiqatçı Sabirin eyhamlarını klassik şeirimizdəki köhnəlmiş eyhamlardan daha mütərəqqi hesab edir, ictimai-siyasi hadisələrin ifadəsi üçün yeni-yeni eyhamların, yeni üsul, priyom və ifadə vasitələrinin lazım olduğunu göstərir.

Sabirin satiralarında mübaligədən də geniş istifadə etdiyi, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə realist planda yazılan əsərlərdə mübaligənin «həyat həqiqətini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün» əlverişli olduğu, Sabirin bu sahədə «orijinal bir yol» tutduğunu araşdırılır.

¹ Xəndan C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. III c. Bakı: Çapaşoğlu, 2010, s.55

² Yenə orada, s.71

Klassik ədəbi irsimizdə stilistik fiqurların ən qədim növü olan təzadlardan (ziddiyyət) Sabirin yaradıcılığında istifadə metodları açılır.

Şairin yaradıcılığında həmcins üzvlərin də müxtəlif təzahür formaları olduğu araşdırılır.

Tədqiqatçı ictimai-siyasi, inqilabi şəraitin yaratdığı sözlərin Sabirin yaradıcılığında bədii inikasını maraqlı və «böyük tarixi əhəmiyyəti olan» hadisə kimi dəyərləndirir. «Beynəlmiləl» şeirindəki bəzi kəlmələrin («ittifaq və ittihad», «sülh», «əmniyyət», «fəsad», ictimai məna verilən «büzgü-inad», «ülfəti-ünsiyyət», «əhli-rəşad», «xitabət», «rüzgar», «fitnə», «zələlət», «küdurət», «ədavət»), məcazlar vasitəsilə ifadə etdiyi ictimai-siyasi məfhumların («gün» «qara bulud», «şiddəti-seylan», «bayquş», «çalağan», «üqabi-canşikar», «ac toyuq» və s.), «Ata nəsihəti» satirasında ilk dəfə onun işlətdiyi «sosializm», «müsavət», «fəhlə», «füqərə» və s. sözlərin şairin ictimai-siyasi görüşlərini əks etdirmək baxımından təhlili verilir.

Sabirin dilindəki arxaik sözləri araşdıran tədqiqatçı onda söz, ifadə, ibarə, hətta misraların da anlaşılmaz olduğunu, xüsusən qeyri-satirik şeirlərdə buna çox rast gəldiyini yazır.

Sabir satiralarının dilinin incəliklərinə diqqəti çəkən tədqiqatçı onun satiralarında heyrət, təəccüb, mübaliğə bildirmək və beləliklə təsir dərəcəsinə artırmaq üçün sözlərin əvvəlinə (prefiks), sonuna (postfiks), ortasına (infiks) şəkilçilər, nidalı sözlərdən olan «pah», «atonan», «ölübə», «bərə-kallah», «ba», «ay», «pa», (pah atonan, na ağır yatdı bu oğlan, ölübə!)) artırmasını açır, bunların çox zaman «satirik planda» olan artırmalar olduğunu söyləyir. Məzmunla əlaqədar olaraq bəzən bu artırılan söz və ya ədatlar qoşalaşır ki, bunun özü də şeirin təsir qüvvəsini artıran bir vasitəyə çevrilir.

Aparılan araşdırmaların yekunu olaraq gəldiyimiz aşağıdakı qənaətləri diqqətə çatdırmaq istərdik:

– Cəfər Xəndan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öz qələmi, üslubu, kəsərli sözü, nüfuzlu mövqeyi ilə seçilən simalardandır. O, elmimizdə ilk cığırçı açmaq, ilk sözü demək, ilk körpünü salmaq kimi çətin bir missiyanı üzərinə götürərək onun öhdəsindən layiqincə gəlmişdir;

– nəzəri hazırlığı, elmi dünyagörüşü, dilləri bilməsi, analitik təfəkkürü, estetik zövqü sayəsində C.Xəndan öz dövrünün istedadlı ədəbiyyatşünasları panteonunda şərəfli yerini tuta bilmişdir;

– onun dəsti-xəttini digərlərininkindən ayıran əsas cəhətlərdən biri məqalə və monoqrafiyalarında yalnız araşdırıcı, tənqidçi kimi deyil, həmçinin bir pedaqoq, tərbiyəçi kimi çıxış etməsidir.

– bir tarixi mərhələ, bir janr, bir ədəbi cərəyanın tədqiqi üzrə ixtisaslaşan araşdırıcılardan fərqli olaraq Cəfər Xəndan öz fəaliyyətində ədəbiyyat tariximizin bütün dövrlərini və bütün janrlarını, həmçinin əsas ədəbi

cərəyan və məktəbləri əhatə etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Lirik növün həm əruzda, həm də heca vəznində olan şeir şekilləri, epik növün hekayə, povest, roman janrları, fəlsəfi əsərlər, dramaturgiya məsələləri, komediya, faciə janrları, satira və yumor, klassik və müasir ədəbiyyat, bədii tərcümə problemləri, romantizm və tənqidi realizm ədəbi məktəbləri və s. mövzular onun tədqiqat obyektinə olmuşdur. C.Xəndan belə polyar mövzulardan eyni səriştə və professionallıqla bəhs etməyi bacaran bir alim idi;

– Kommunist Partiyasının irəli sürdüyü siyasətə, sovet ideoloji aparatının qoyduğu tələblərə uyğun olaraq bütün ədəbiyyatşünaslar öz fəaliyyətlərində sosialist realizmi elmi-nəzəri metodologiyasını rəhbər tutur, öz mülahizələrində bundan çıxış edir, bədii əsərlərdə sinfilik, xalqilik kimi xüsusiyyətləri dəyərləndirirdilər. Bu xətdən kənara çıxanların inkar olunması, tənqid və hücumlara məruz qalması, plüralizmə yol verilməməsi də sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığı üçün xarakterik idi. Əlbəttə, C.Xəndan da bu axına qarşı üzə bilməzdi. Çünki sovet cəza maşını belələrini bağışlamırdı. Məsələn, C.Xəndan romantizm və tənqidi realizm ədəbi məktəblərini, onların nümayəndələrini müqayisə edən zaman, M.F.Axundovu ateist kimi təqdim edərkən, Nizaminin əsərlərində şah-rəiyyət, yaxud əməkçi insan problemlərindən danışarkən yol verdiyi yanlışlıqlar məhz qondarma, süni metodologiyanın nəticəsində meydana çıxmışdır;

– təbiəti etibarilə şair olan, ədəbiyyata şeirlə gəlmiş C.Xəndan bədii tərcümə ilə də məşğul olmuşdur. Nizami Gəncəvidən, M.F. Axundovdan etdiyi tərcümələr sonradan bu ədiblərin yaradıcılığının tədqiqində onun üçün hazırlıq mərhələsi rolunu oynamışdır. Nizaminin sənət dəryasına baş vurub onun dibindəki inciləri üzə çıxarmağa çalışan C.Xəndan dahi şairin yaradıcılığına öncə dünya ədəbiyyatı kontekstində yanaşmış, onun əsərlərinin təsir dairəsindən, xarici və yerli tədqiqatçılarından bəhs etmişdir. Daha sonra araşdırıcı Nizaminin əsərlərində azadlıq, humanizm, bərabərlik, sosial ədalət, qadına münasibət, kamil insan, zahiri və daxili gözəllik, ədalətli şah və s. mətləbləri şərh etmiş, konkret nümunələrlə öz mülahizələrini sübuta yetirmişdir;

– C.Xəndan M.F.Axundovdan bəhs edərkən onun yaradıcılığının çoxşaxəliliyini qabartmış, onu dramaturgiyamızın banisi, yeni əlifba layihəsinin yaradıcısı kimi təqdim etmişdir. Görkəmli ədibin altı komediyasından ayrıca danışmış, onların hər birinin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini, obrazlar sistemini təhlil etmişdir. Axundovu həmçinin bir filosof kimi təqdim edən alim onun fəlsəfi görüşlərini də nəzərə çatdırmışdır. C.Xəndan M.F.Axundovu realist və ateist kimi qəbul edir. O dövrdə sənətkarların dindən öz məqsədləri üçün istifadə edən fırldaqçıları tənqid etməsi onların ümumən dini inkar etməsi kimi təbliğ olunurdu. Bu isə yenə də sovet ideologiyasına sərf edən bir xətdir. Dissertasiyada Mirzə Fətəlinin dini

rütbə bildirən Axundov soyadını daşması, əlifba layihəsini Quran ayəsi ilə başlaması arqument kimi gətirilərək dramaturqun ateist olması ilə bağlı iddia təkzib edilmişdir;

– tədqiqatçı romantik cərəyanın nümayəndəsi olan Abbas Səhhəti yeni tipli ədəbiyyat yaratmağa meylli, mütərəqqi bir şair kimi xarakterizə etmişdir. Onu burjuva ideologiyasına əks mövqedə duran yeni məzmunlu, maarifçilik ideyaları ilə zəngin şeirlərin, ədəbiyyatşünaslığa dair məqalələrin, bədii tərcümələrin müəllifi kimi səciyyələndirmişdir. Təəssüf ki, tənqidi realizm nümayəndələri ilə müqayisədə romantiklərə ögey münasibət Abbas Səhhətlə bağlı da özünü göstərir. Məsələn, şeirlərindən birində «Füyuzat»ı «Molla Nəsrəddin» və «İrşad»la eyni səviyyədə gördüyünü C.Xəndan şairin ziddiyyətli cəhəti kimi təqdim etmişdir. Əslində isə həm «Füyuzat», həm də «Molla Nəsrəddin» milli şüurun inkişafı, xalqın tərəqqisi, həyatın dəyişdirilməsi, insanların gözünün açılması, maariflənməsi və s. kimi ortaq məqsədlər uğrunda mübarizə aparırdılar. Sadəcə olaraq «Molla Nəsrəddin» o situasiyada çevik siyasət yürüdərək xalqa başa düşəcəyi dildə müraciət etdi. «Füyuzat» isə ziyalıların mədəni, ölçülü-biçili ədəbi dilini sadə məişət danışığı səviyyəsinə endirmək istəmədi və bu səbəbdən də böyük oxucu auditoriyası qazana bilməyərək mübarizəsini uduzdu. Bu məsələdə C.Xəndanı deyil, A.Səhhəti haqlı hesab edirik;

– XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi hadisələrə operativ reaksiya verən, cəmiyyətdəki eybəcərliklərə, məişətdəki qüsurlara, insan xislətindəki çatışmazlıqlara, müxtəlif təbəqələrin əhval-ruhiyyəsinə satira adlanan silahla müdaxilə edən «Molla Nəsrəddin» jurnalı C.Xəndan yaradıcılığında xüsusi yeri olan bir mövzudur. Alim ölkənin mədəni həyatına fərqli abuhava gətirən bu jurnalın səhifələrində yeni tipli ədəbiyyatın yer aldığını hesab etmişdir. Yenilik həm nümunələrin formasında, həm məzmununda, həm tənqid hədəflərində, həm də tənqid üsullarında özünü göstərirdi. Bu jurnalda əsərləri çap olunan müəllifləri eyni ruh, ortaq məqsədlər, əqidə birliyi, xalqın gələcəyi, xoşbəxtliyi ilə bağlı müştərək arzular yaxınlaşdırırdı. Həmin səbəbdəndir ki, bu məslək qardaşlarını «Mollanəsrəddinçilər» ümumi adı altında tanıyırlar. Cəfər Xəndan «Molla Nəsrəddin»in yaranmasını labüd edən ictimai siyasi şəraitin, sinfi münasibətlərin, cəmiyyətdəki vəziyyətin xarakteristikasını verdikdən sonra onun səhifələrində əsərlərini çap etdirən müəlliflərin yaradıcılığını araşdırmışdır. Həyat həqiqətlərinə sadıqlıq, realizm, məsələlərə birmənalı, kəskin münasibət, şəxsi mövqeyin birbaşa və ya dolaylı yolla ifadəsi, yumor və satiradan geniş istifadə Mollanəsrəddinçilərin üslubundakı ümumi cəhətlərdir. C.Xəndan bununla yanaşı müəlliflərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, səciyyəvi tərəflərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. İlk növbədə jurnalın redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin həm «Molla Nəsrəddin»dəki, həm də ondan kənar yaradıcılığını təhlil etmiş, onun Azərbaycan ədəbiyyatı və

xalqı qarşısındakı müstəsna xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. İstər kiçik həcmli felyeton və hekayələrində, istərsə də iri həcmli əsərlərində ədib cəmiyyəti yeyib-dağıdan, içəridən çürüdən ziddiyyətləri, həyatın bütün sahələrindəki problemləri ürək ağrısı ilə təsvir etmiş, onlara gülmüş, bəzisinin islah olunmasını, digərlərinin isə kökünün kəsilməsini arzulamışdır. Bu yolda onunla çiyin-çiyinə addımlayan Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi kimi vətənpərvər ədiblərin yaradıcılığı da C.Xəndan tərəfindən diqqətlə araşdırılmışdır;

– C. Xəndan ədəbiyyat tariximizə ilk Sabirşünas alim kimi daxil olmuşdur. Onun tədqiqatçı kimi yaradıcılığı 1940-cı ildə çapdan çıxan «Sabir» monoqrafiyası ilə başlamışdır. Ölümündən sonra 1962-ci ildə çap olunmuş son əsəri də «Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri»nə həsr edilmişdir. Mirzə Ələkbərə xüsusi məhəbbəti olan C.Xəndan daha əvvəl ona ithaf etdiyi «Sabir» poemasında şairin bədii obrazını yaratmışdır. Dissertasiyada C.Xəndanın Sabir satiralarının süjet və mövzu rəngarəngliyi, ideya istiqamətləri, şairin mövzu və tip seçmə prinsipləri, portret yaratma istedadı, ifşa üsulları, dilimizin zəngin imkanlarından istifadəsi barədə fikirləri öz əksini tapmışdır. Sabir haqqında C.Xəndandan sonra başqa alimlər də araşdırmalar aparmışlar. Onların hər biri Mirzə Ələkbərə öz prizmasından yanaşmış, öz baxış bucağından nəzər yetirmişdir. Dissertasiyada C.Xəndan, Mir Cəlal və Abbas Zamanovun Sabirdən bəhs edən araşdırmaları müqayisə olunmuşdur. Əgər Mir Cəlal romantizm və tənqidi realizm ədəbi məktəblərinin fonunda Sabir satiralarının xüsusiyyətlərindən bəhs edirsə, Abbas Zamanov şairin yaradıcılığını və şəxsiyyətini ədəbiyyat tarixi nöqtəyi nəzərindən təhlil edir. Müasirlərinin Sabir haqqında xatirələri və fikirləri əsasında şairin portretini gözlərimiz önündə canlandırır. C.Xəndan isə daha çox Mirzə Ələkbərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırmışdır, həm də bunu həmkarlarına nisbətən daha təfərrüatlı və ətraflı şəkildə təqdim etmişdir.

– tədqiqatçı kimi C.Xəndanın əsas xidmətlərindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatını Şimalı-Cənublu bütöv bir şəkildə qəbul edərək araşdırmasıdır. XX əsrdə Şimali Azərbaycanda və Rusiyada baş verənlərin təsiri ilə Cənubi Azərbaycanda da inqilabi hərəkət vüsət aldı və hadisələrin fonunda yeni ədəbiyyat yaranmağa başladı. C.Xəndan ədəbiyyatın təhlilinə keçməzdən öncə tarixi ictimai-siyasi şəraiti, qarşıdurma və mübarizələri ətraflı təsvir etmiş, sonra isə bütün bu gerçəklərin ədəbiyyatda öz inikasını necə tapdığını araşdırmışdır. Lakin tədqiqatçının müsəlman Şərqində qurulmuş ilk xalq respublikası olan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Cənubi Azərbaycana təsirinin üzərindən sükutla keçməsi təəssüf doğursa da başa düşüləndir. Cənubi Azərbaycan həyatına və ədəbiyyatına dair mövcud olan materialların ədəbiyyat tarixi nöqtəyi-nəzərindən sistemləşdirilməsi və

dövrləşdirilməsi C.Xəndana nəşib olmuşdur. Lakin onun dövrləşdirməsi ümumi tarixin dövrləşdirilməsinin bədii ədəbiyyat tarixinə köçürülməsi təsirini bağışlayır. Burada siyasi yanaşma bariz şəkildə özünü göstərir və dövrlərin adları inqilablar, hərəkatlar, tarixi hadisələrlə üst-üstə düşür. Bu, sovet dövründə geniş yayılmış bir tendensiyadır. Halbuki ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsində yaradıcılıq prosesinin daxili qanunauyğunluqları əsas götürülməli, ədəbiyyatın başlıca ideya-bədii mərhələləri nəzərə alınmalı, ümumiləşdirmələrdə onun keyfiyyət təkamülü öz əksini tapmalıdır. C.Xəndan Cənubi Azərbaycan ədiblərindən Heyran xanım, Mirzə Əli Möcüz, Şükühi, Pərvin xanım, Əli Fitrət, Əbülqasim Lahuti, Mirzadə Eşqin və başqalarının yaradıcılığını araşdırmaqla yanaşı, Şimali Azərbaycan şair və yazıçılarının Cənub mövzusunda əsərlərindən də bəhs etmişdir;

– Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bir elm kimi yaradılması Cəfər Xəndanın da adı ilə bağlıdır. O, 1948-ci ildə çap olunmuş «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi» dərsliyində Azərbaycan ədəbiyyatının janrlarını, şeir şəkillərini sistemləşdirmiş, xüsusiyyətlərini, ölçü və qəliblərini izah etmiş, həmçinin Şərq və Qərb təcrübəsindən istifadə edərək nəzəri-terminoloji arsenalımızı yaratmışdır. Bədii ifadə və təsvir vasitələrinin, poetik fiqurların, həmçinin onların növlərinin, törəmələrinin səciyyətləndirilməsi tələb və müəllimlərin, filoloqların və ədəbiyyat həvəskarlarının təqdirini qazandı. Nəzəriyyəni gözəl bilməsi müxtəlif əsərlərin poetik xüsusiyyətlərini, sənətkarlığını araşdırarkən tədqiqatçının köməyinə gəlirdi. Məsələn, Sabirin yaradıcılığında kinayənin olduğunu qeyd edən, lakin konkret kinayə formasını görməyən tədqiqatçılardan fərqli olaraq C.Xəndan kinayənin beş növünü göstərirdi. Yaxud bədii əsərlərdə tipiklik, ümumiləşdirmə, fərdiləşdirmə, realizm, zaman və məkan və s. məsələlərin şərhində C.Xəndan əsl nəzəriyyəçi kimi çıxış edir:

– folklor və yazılı ədəbiyyat daim qarşılıqlı əlaqə, təsir və zənginləşmə prosesini keçirir. Zaman-zaman belə təsirlərin intensivliyi arta da bilər. C.Xəndan müxtəlif şair və yazıçıların yaradıcılığını dəyərləndirərkən onların folklordan bəhrələnməsi məsələsini də diqqətdən qaçırmamışdır. Bu, həm folklor süjetlərinin yazılı ədəbiyyatda yenidən işlənməsi (Nizamidə olduğu kimi), həm ayrı-ayrı folklor obrazlarının yazılı ədəbiyyata gətirilməsi, həm də atalar sözü və məsələlərdən istifadə şəkildə özünü göstərə bilər. C.Xəndan atalar sözlərinin bəzən olduğu kimi işləndiyini, bəzən ideyasının götürülüb başqa cür ifadə edildiyini bildirirdi. Şairin öz kəlamının, öz misrasının zərb-məsələ, atalar sözüne çevrilib dillər əzbəri olması ilə bağlı misallar da vardır. Folklorun qarğış, söyüş kimi janrları da yeri gəldikcə bədii əsərlərdə işlənir. XX əsrin əvvəllərində bədii ədəbiyyatda folklordan istifadə halları artdı. Bu da həmin dövr ədəbiyyatında xalqa yaxın olmaq, onunla öz dilində danışmaq zərurəti və meylləri

ilə bağlı idi. Dissertasiyada bütün bu məsələlər konkret nümunələr əsasında öz şərhini tapmışdır;

– C.Xəndan bütün fəaliyyəti, qoyub getdiyi irsi ilə elmimizə, ədəbiyyatımıza şərəflə xidmət etmiş bir ziyalımızdır. XX əsrin I yarısında öz əsərləri ilə ədəbiyyatşünaslığımızın - ədəbi tənqid, ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat nəzəriyyəimizin ilkin konturlarını cızan, elmin gələcək üfüqlərini göstərən bir alimdir. Bununla da o özündən sonra gələn həmkarları, həmçinin bugünkü ədəbiyyatşünaslarımız üçün bir fədakar elm xadimi örnəyi rolunu oynamışdır. Bu dissertasiyada onun klassik ədəbiyyatımızla bağlı monoqrafiya və məqalələri araşdırılmışdır. Lakin onun yaşadığı dövrün ədəbiyyatına, ədəbi prosesinə həsr olunmuş yazıları öz tədqiqatçılarını gözləyir.

Nəticədə elmi araşdırmadan əldə edilmiş qənaətlər ümumiləşdirilmiş və alınmış nəticələr qısa xülasə edilmişdir.

Dissertasiyanın sonunda istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı verilmişdir.

Monoqrafiya və kitablar:

1. C.Xəndanın Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlarının seçiyəvi xüsusiyyətləri. Bakı. UniPrint. 2014. 612 səh.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Uni Print. Bakı, 2014. 683 səh.
3. “Yaradılış, Həyat və İdrak fəlsəfəsi-Yenigün-Novruz”. UniPrint, Bakı, 2017, 487 səh.

Beynəlxalq elmi konfrans materialları və məqalələr

1. Mirzə Fətəli Axundov Cəfər Xəndanın tədqiqatlarında // «Azərbaycan» jurnalı, Bakı, 2011, №12, səh.190-192
2. Cəfər Xəndanın araşdırmalarında satirik Azərbaycan jurnallarının fəaliyyəti //«Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» jurnalı, Bakı Slavyan Universiteti, 2011, №12, səh.105-111
3. Cəfər Xəndanın tədqiqatlarında Mirzə Əli Möcüz Şəbüstərinin həyat və fəaliyyəti // «Dil və ədəbiyyat» jurnalı, BDU. 2012, № 1(81), s. 96-100
4. Cəfər Xəndan Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrinə və jurnalist fəaliyyəti haqqında // Filologiya məsələləri. Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2012, №4, s. 464-467
5. Cəfər Xəndanın tədqiqatlarında Əli Nəzminin həyat və fəaliyyəti // Filologiya məsələləri. Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2012, №5, s. 322-326

6. Nasir, ədəbiyyatşünas Mir Cəlalın elmi-nəzəri yaradıcılığına tədqiqatçı baxışı // «Dil və ədəbiyyat» jurnalı, BDU, 2012, № 2(82), s. 172-175
7. Nizaminin poemaları Cəfər Xəndanın tədqiqatlarında // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2013, №1, s. 296-300
8. Cəfər Xəndanın tədqiqatlarında Əliqulu Qəmküsarın ədəbi fəaliyyəti // Filologiya məsələləri. Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2012, №7, s. 225-231
9. Sevgi mövzusunda yazılmış ilk mənzum roman «Xosrov və Şirin» // Filologiya məsələləri. Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2012, №9, s. 225-231
10. «Sirlər xəzinəsi» poemasında Nizaminin ictimai görüşləri, dövlət quruluşu və dövlət adamları haqqında fikirləri, nəsihətləri // Filologiya məsələləri. Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2012 №10, s. 290-294
11. Realist yazıçının tədqiqi // «Azərbaycan» jurnalı, Bakı, 2013, №4, səh.182-186
12. Məmməd Səid Ordubadinin nəsrinə və felyetonlarına tədqiqatçı münasibəti // «Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» jurnalı, Bakı Slavyan Universiteti, 2012, №3, səh.141-145
13. Mirzə Əli Möcüz Şəbüstərinin əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri haqqında // «Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» jurnalı, Bakı Slavyan Universiteti, 2012, №2, səh.82-88
14. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı // «Dil və ədəbiyyat» jurnalı, BDU, 1999, № 4(84), s. 212-215
15. Məmməd Səid Ordubadinin ədəbi-bədii fəaliyyəti. «Dil və ədəbiyyat» jurnalı, BDU, 1999, № 3(83), s. 156-159
16. Джафар Хандан о русском классике Максиме Горьком. «Научная мысль кавказа» 2\2012, с.151-154
17. С.Хəндан Низами yaradıcılığında folklor qaynaqları haqqında // «Dədə Qorqud» jurnalı, Bakı, 2012, № 2 s. 90-98
18. Джафар Хандан о жизни и художественном наследии Низами. Ученые записки таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Том 26\65. №1.ч.1. Филология. Симферополь, 2013, с. 275-280
19. Поэмы Низами в исследованиях Джафара Хандана. Казахский национальный университет имени Аль-Фараби. Международная

- научно-теоретическая конференция «Современные тренды языковедения и тюркский мир». Алматы. 25 апреля 2013 года. С.164-168
20. Nizaminin poemaları C.Xəndanın tədqiqatlarında // Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli EA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2013 №1, s. 296-300
 21. C.Xəndanın tədqiqatlarında C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyası // Filologiya məsələləri. Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2012 №6, s. 487-491
 22. M.C.Ordubadinin nəsrinə və felyetonlarına tədqiqatçı münasibəti // «Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» jurnalı, Bakı Slavyan Universiteti, 2012, №3, səh.141-145
 23. Джафар Хандан об М.Ф.Ахундове. ВЕСТНИК.Каз УН Серия филологическая. 5-6 (145-146) 2013. Казахстан. Алматы. «Казак университети». стр. 97-101.
 24. Творчество Мирзы Фатали Ахундова в литературной критике. Язык, Культура, Этикет в современном полиэтническом пространстве (матералы III Международной научной конференции. «Кабардино-Балкарский Государственный Университет им. Х.М. Бербекова». Нальчик, 2013, стр. 310-313
 25. Nizaminin poemaları C.Xəndanın tədqiqatlarında. Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Elmi əsərlər”. Humanitar elmlər seriyası. 2012. №2 (46), səh. 15-22
 26. C.Xəndan Ə.Haqqverdiyevin ədəbi-bədii fəaliyyəti haqqında //«Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» jurnalı, Bakı Slavyan Universiteti, 2012, №4, səh.172-176
 27. The Great Azerbaijan Scientist and Researcher Jafar Khandan on the Life and Artistic Legacy Nizami s. 95-105. Impakt Faktor. 1.078/ Papers on language and Literature (<http://jpll.org>). (A Journal for Scholars and Critics of Language and Literature VOL. 22 No:1.2015 (USA. Southern Illinois University).
 28. Great Azerbaijan and Researcher Jafar Khandan on the life and the legacu of Nizami. s.90-100. United States. Indexed bu Thomson &Beuters. Art and Humanities Citation Index. Impakt Faktor: 0.54; Scopus Emerging Citation.2017 (www.miltonstudiesjournal.org) (Milton Studies. Volume 60. Issue I. Journal of the Literary Theory (Criticism, Literature, Poetry)

Комплексное исследование научно-теоретических, исторических проблем азербайджанской классической литературы (на основе творчества Джафара Хандана)

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из «Введения», пяти глав, «Заключения» и списка использованной литературы. Во **«Введении»** обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, методах исследования, о положениях, выносимых на защиту, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации «Исследование Джафаром Ханданом классической азербайджанской литературы в литературно – критическом, научно-теоретическом и историческом аспектах» состоит из трех подглав. В первой подглаве речь идет об отношении Дж. Хандана к проблемам идейного содержания и мастерства в творчестве Низами.

Во второй подглаве «Единство литературы и философии, художественного и философского мышления в художественном наследии, творчестве М.Ф. Ахундова» анализируются труды Дж. Хандана, посвященные жизни, деятельности, художественному, научному, философскому творчеству величайшего азербайджанского писателя-просветителя, мыслителя, поэта, первого азербайджанского драматурга М.Ф.Ахундова (1812-1878). Объект научных исследований Дж. Хандана –такие произведения М.Ф. Ахундова, как «Восточная поэма на смерть Пушкина», переведенная подстрочно на русский язык А.А. Бестужевым – Марлинским, реалистические, сатирические повести, критические статьи, философские трактаты.

В третьей подглаве «Художественные переводы, просветительские идеи в творчестве Аббаса Саххата» на основе научных трудов Дж. Хандана освещается роль известного азербайджанского поэта, драматурга, переводчика, представителя романтизма А.Саххата (1874-1918) в истории азербайджанской литературы.

Во второй главе диссертации «Проблема роли журнала «Молла Насреддин и молланасреддиновцев в развитии азербайджанской общественно-политической, культурной, литературной мысли в научно-теоретических исследованиях Дж.Хандана», состоящей из трех подглав, речь идет о сатирическом журнале «Молла Насреддин», созданном Дж. Мамедкулизаде в 1906 г. и заложившем основу

формирования новой общественной мысли не только в Азербайджане, но и во всем кавказском регионе. Отмечается, что журнал стал новым этапом развития азербайджанской национальной печати и оказал колоссальное влияние на публицистику многих стран Востока. Особое внимание в главе уделяется публицистической и литературной деятельности Дж. Мамедкулизаде.

В третьей главе диссертации «Особенности творчества мастера М.А.Сабира сквозь призму научно-теоретического мышления», состоящей из двух подглав, рассматриваются труды Дж. Хандана, посвященные всестороннему анализу творчества величайшего азербайджанского поэта-сатирика М.А.Сабира (1862-1911).

В четвертой главе диссертации «Научно-теоретические аспекты литературы Южного Азербайджана в исследованиях Дж. Хандана», состоящей из четырех подглав, речь идет о научных трудах Дж. Хандана, посвященных анализу произведений выдающихся писателей Южного Азербайджана (А. Набати, М.Б. Халхалы, Г.М. Шюкухи и др.). Даются ценные сведения об их биографии, деятельности, художественном наследии.

Пятая глава диссертации «Научно-теоретические взгляды Дж. Хандана на проблемы фольклора, языка и стиля в классической литературе, теорию и методологию в азербайджанском литературоведении», состоящая из трех подглав, посвящена научным трудам Дж. Хандана, в которых подробно рассматриваются такие актуальные проблемы, как писатель и фольклор, язык и стиль, национальный литературный язык.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**The complex research of the scientific-theoretical, historical problems
of Azerbaijani classical literature
(on the basis of Jafar Khandan's creation)**

SUMMARY

The dissertation consists of "Introduction", five chapters, "Conclusion" and list of references.

The "Introduction" contains the substantiation of the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work, the information about the subject, object, purpose, tasks, methods of the research, about the main arguments of the dissertation to be defended, appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter "Jafar Khandan's research of the classical Azerbaijani literature in the literary-critical, scientific-theoretical and historical aspects" consists of three subchapters. The first subchapter deals with J. Khandan's attitude to the problem of ideological content and mastery in Nizami's creation.

The second subchapter "Unity of literature and philosophy, artistic and philosophical thinking in M.F.Akhundov's artistic legacy, creation" deals with the analysis of J.Khandan's scientific works dedicated to the greatest Azerbaijani writer-enlightener, poet, the first playwright M.F.Akhundov's (1812-1878) life, activities, artistic, scientific, philosophical creation. The object of J.Khandan's scientific researches are such M.F.Akhundov's works as "The Oriental poem" written to lament the death of A.S. Pushkin and translated into Russian by A.S.Bestuzhev-Marlinsky, realistic narratives, critical articles, philosophical treatises.

In the third subchapter "The artistic translations, educational ideas in Abbas Sahhat's creation" the famous Azerbaijani poet, playwright, translator, representative of romantism Abbas Sahhat's (1874-1918) role in the history of Azerbaijani literature is elucidated on the basis of J.Khandan's scientific works.

The second chapter of the dissertation "The problem of the role of the journal "Molla Nasreddin and Mollanassreddiners in the development of the Azerbaijani social-political, cultural, literary thinking in J. Khandan's scientific-theoretical researches" consists of three subchapters. It deals with the Azerbaijani satirical journal "Molla Nasreddin" created by Jalil Mammadguluzadeh, the greatest Azerbaijani satirist and writer, in 1906. This journal laid the foundation of the new social thinking not only in Azerbaijan but also in the Caucasus and had an enormous impact on the

publicism of many Oriental countries. The special attention in subchapter is given to J. Mammadguluzadeh's publicistic and literary activities.

The third chapter of the dissertation "The peculiarities of M.A. Sabir's creative mastery through the prism of the scientific-theoretical thinking" consists of two subchapters. It deals with J.Khandan's scientific works dedicated to the comprehensive analysis of the greatest Azerbaijani poet-satirist M.A. Sabir's (1862-1911) creation.

The fourth chapter of the dissertation "The scientific-theoretical aspects of literature of South Azerbaijan in J.Khandan researches" deals with J. Khandan's scientific works dedicated to the analysis of the outstanding South Azerbaijani writers' works (A. Nabati, M.B. Khalkhali, G.M. Shukuhi and others). The chapter consists of four subchapters and contains the valuable information about their biography, activities, artistic legacy.

The fifth chapter of the dissertation "J. Khandan's scientific – theoretical views on the problems of folklore, language and style in classical literature, on the theory and methodology in Azerbaijani literary studies" consists of three subchapters and deals with J. Khandan's scientific works dedicated to such problems as a writer and folklore, a language and style, the national literary language.

"Conclusion" contains the generalization of the main results and findings of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ГЮЛЬХАНИ ВАГИФ кызы ШЮКЮРОВА (ПАНАХ)

**КОМПЛЕКСНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НАУЧНО-
ТЕОРЕТИЧЕСКИХ, ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
(НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА ДЖАФАРА ХАНДАНА)**

5716.01 — Азербайджанской литературы

AVTOREFERAT

**Диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филология**

БАКУ-2018